

Борейко О.М. Просвітницька діяльність громадських товариств Волині (XIX – поч. XX ст.) // Велика Волинь: історія освіти і культури: монографія / за ред. проф. Левківського М.В. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2011. – С. 516-566.

ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ГРОМАДСЬКИХ ТОВАРИСТВ ВОЛИНИ (XIX – ПОЧ. XX СТ.)

15.1. Організаційна діяльність товариств у створенні закладів для дітей

Як засвідчує аналіз архівних джерел, у Волинській губернії, зокрема за переписом 1897 року, грамотність населення знаходилась на одному з найнижчих рівнів серед російських губерній. Царський уряд не тільки не сприяв відкриттю навчальних закладів для дітей, а навпаки, ще й перешкоджав.

У вирішенні питань відкриття освітніх закладів та їх діяльності й діяльності позашкільних установ для дітей значну роль відігравали громадські товариства та меценати. Серед розмаїття громадських товариств, що були засновані на терені Волинської губернії, слід відмітити: Товариство сприяння середній освіті, Волинське товариство сприяння вихованню дітей з відділом їхнього захисту, Товариство вчителів, Волинська «Просвіта», Житомирська комісія народних читань та ряд благодійних товариств. Частково, зокрема, особливості діяльності Волинської «Просвіти» досліджувалися М. Кострицею та Г. Мокрицьким.

На особливу увагу заслуговує діяльність Волинського товариства сприяння вихованню дітей з відділом їхнього захисту. Загальні збори цього товариства відбулися 27 серпня 1900 року, на яких було обране правління (В. Ногайський – голова, К. Роше – товариш голови, М. Місяць – секретар і скарбник). До почесних членів були обрані: високопреосвященний Модест (Архієпископ Волинський і Житомирський), отець Іоанн Кронштадський, І. Дунін-Борковський; а також члени: Р. Андрєєва, І. Радецький, Н. Бурчак-Абрамович, Р. Крузенштерн, В. Пельшау, К. Шепченко, О. Дзбанівський та ін.

Згідно зі статутом цього товариства фінансові надходження складалися з членських внесків, з коштів від проведення концертів, вистав, танцювальних вечорів, лекцій, а також від підписних книг, продажу макулатури, громадських пожертвувань. Досить вдало проводила благодійні концерти, вистави, вечори К. Роше, а доктор М. Скомаровський успішно читав лекції для дітей та юнацтва.

Протягом 1900 року відбулися засідання правління, на яких розглядалися питання відкриття денних дитячих притулків, поділу міста на дільниці з метою організації притулків, а також ішлося про умови успішного проведення благодійних акцій товариством. Попередні розрахунки засвідчили, що для влаштування та утримання одного денного притулку для дев'яти дітей віком від 2 до 8 років необхідно було мати біля 750 руб. на рік¹.

На початку 1901 року було створено комісію дільничних попечителів у складі 28 осіб, які дослідили найвіддаленіші та найбідніші райони міста. З цією метою місто Житомир було розділено на 35 дільниць з описом меж кожної. Комісія дійшла висновку, що значна кількість дітей проживає з батьками у жахливих умовах (вогких приміщеннях, мерзнуть і страждають від голоду). Правління товариства прагнуло покращити життя таких дітей: багато з опікуваних дітей отримали пожертвовані одяг та взуття. Також товариство влаштовувало безпритульних і покинутих дітей до майстерень, де ті забезпечувалися білизною, одягом, взуттям. У цьому ж році товариство відкрило перший притулок для 10 дітей, але поступово число відвідувачів зросло до 30².

Діяльність товариства була помічена багатьма житомир'янами. Як наслідок, почали збільшуватися пожертвування заможних громадян грошима та натуральною продукцією. З покращенням матеріального стану товариства, правління вирішило відкрити другий притулок.

¹ *Отчет* распорядительного комитета Житомирской русской публичной библиотеки за 1886 год. – Житомир, 1887. – С.6.

² *Отчет* о деятельности Волинского общества воспитания детей с отделом защиты их. – Житомир, 1901. – С.12.

Попечителями притулків стали дійсні члени товариства К. Роше і А. Домерникова у першому (що знаходився на вул. Рудненській); М. Бируля-Іванова та Є. Татарінова у другому (що знаходився у передмісті Житомира (Путятин, вул. Левківська). До того ж К. Роше та М. Бируля-Іванова взяли на себе загальний нагляд та керівництво господарчою частиною, а А. Домерникова та Є. Татарінова опікувалися справами навчання і виховання дітей. Попечителями другого притулку з часом стали також Н. Матусевич та М. Григоревська.

У кожному із притулків для дітей шкільного віку були організовані невеликі школи, в яких викладалися такі предмети: Закон Божий, читання, письмо, арифметика. Окрім того, дітей навчали рукоділля, шиттю, вишиванню, плетінню ковдр тощо. Серед навчальних форм варто виділити, крім традиційних, оволодіння дітьми вміннями фарбування вовни, а також попереднє створення (малювання) ескізів ковдр, вишивок тощо.

За дітьми закріплювалися певні обов'язки: прибирання приміщення, чергування та підтримування порядку в класі, допомога під час сніданку, обіду. Всі вони виконували доступні для дитячих сил роботи під керівництвом вихователя.

Робота членів товариства не обмежувалася лише організацією діяльності притулків. Його члени допомагали дітям, що проживали в несприятливих умовах, які спричинялися до неповноцінного фізичного та морального розвитку дітей. Кількість таких допомог сягала до трьохсот³.

Не залишало товариство без уваги і дітей, котрі потерпали від жорстокості старших. Одна з таких справ була доведена до розгляду в суді, а винну особу, О.С. Дзендзяловську, законно покарано. Іншу справу було припинено лише тому, що звинувачені у жорстокому ставленні батьки віддали свою дочку на виховання товариству, а те влаштувало її до пансіону. Подібних випадків було чимало⁴.

Товариство надавало допомогу і класам рукоділля, які знаходились у Будинку працелюбства міста Житомира (попечителькою класів була С. Білоцерковець). На курсах діти навчалися чотири роки (по два роки на кожен курс, отримуючи після їх закінчення відповідне посвідчення). Такі заняття відвідували близько 30 дівчаток у віці 12-16 років. Усі вони, відповідно, попередньо закінчили початкову школу⁵. Також товариством було виділено значні кошти для розширення учнівської училищної бібліотеки. Члени товариства допомагали дітям у забезпеченні їх необхідними книгами, сприяли у підготовці до вступу в гімназії.

Авторитет товариства постійно зростає. Якщо на початковому етапі воно нараховувало 63 члени, то згодом ця цифра збільшилась до 180, а пожертвувань за цей період надійшло в чотири рази більше⁶.

Зростала також кількість товариств, метою яких було проведення сімейних ранків, вечорів, що спрямовувалися на забезпечення духовного, загального й естетичного розвитку дітей. Зокрема, Володимир-Волинське громадське зібрання, як зазначалося у статуті, надавало можливість своїм членам та їх сім'ям проводити час з користю та морально-естетичним задоволенням.

Для досягнення поставленої мети товариством організовувалися читання лекцій, рефератів; проводилися бесіди, екскурсії, концерти, спектаклі, сімейні вечори, ігри; закуповувалися книги та передплачувалися періодичні видання⁷. Діяльність подібних товариств сприяла морально-духовному становленню молоді, котра брала активну участь у їхній роботі. Сімейні свята, бесіди проводилися також Житомирським комерційним зібранням (1908 р.), Ковельським комерційним зібранням (1909 р.) та ін.

Зважаючи на поганий стан здоров'я та проблеми незайнятості дітей влітку, громадські товариства взяли на себе вирішення питань оздоровлення та літнього відпочинку. Зокрема, восени 1896 року за ініціативи Є.Трепетової (дружини Волинського губернатора) і громадськості було прийняте рішення про відкриття літнього санаторію для кволих і хворих дітей із незаможних і

³ *Отчет* о деятельности Волинского общества воспитания детей с отделом защиты их. – Житомир, 1906. – С.14.

⁴ Там само. – С.18.

⁵ Там само. – С.21.

⁶ Там само. – С.22.

⁷ *Справа* по товариствах та спілках, зареєстрованих на основі закону 4-го березня 1906 р. – ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 636. – Спр. 647. – Ч.ІІІ. – Арк. 44.

малозабезпечених сімей. Цей почин підтримала графиня А. Нірод (місцева землевласниця), яка пожертвувала для цієї справи ділянку землі неподалік від Житомира (що знаходилась на березі річки Тетерів, біля лісу). Для будівництва санаторію було зібрано 13930 руб. 53 коп.

Проектування двох будинків (один для 50 хлопчиків, другий для 50 дівчаток) та допоміжних будівель здійснив безкоштовно губернський інженер А. Асвадуров⁸. Важливим є те, що архітектор врахував вимоги наукової гігієни, які були рекомендовані товариством лікарів. Розпорядження грошовими витратами та постачанням будівельних матеріалів взяли на себе директор Житомирської 1-ї гімназії П. Сидоров і вчитель цієї ж гімназії К. Біленький.

Наприкінці жовтня 1896 року розпочалося будівництво. Водночас було прийнято рішення про те, щоб для отримання чистої питної води викопати колодезь, а для купання побудувати два басейни. Також для щоденної прогулянки до лісу передбачалося побудувати пішохідний міст на інший берег річки.

Одночасно з будівництвом проводилася організаційна робота із влаштування медичної, господарчої та адміністративно-педагогічної служб. Для прийняття правил роботи санаторію було створено відповідні комісії із залученням фахівців. Завідувачем санаторію була призначена Н. Сундстрем, яка мала досвід роботи у подібному закладі.

Вихователями у хлопчиків стали: вихователь гімназії В. Врештель та два дорослі вихованці цієї гімназії М. Боханевич і П. Закусило. Вихователями у дівчаток були вчителі міських училищ М. Андреева, В. Базилевич, К. Семенова, В. Давидова. Усі вони погодилися працювати безкоштовно.

Крім того, для обслуговування дітей були найняті економка та чотири помічниці. Постійний нагляд за станом здоров'я дітей, за плату, вів студент V курсу медичного факультету М. Соколовський. Щонеділі приїздив лікар (член товариства лікарів, що працював безкоштовно), який скеровував роботу молодого фельдшера. Також безкоштовно працювали дві сестри милосердя Житомирської общини Червоного Хреста. Для загального ж керівництва роботою санаторно-лікувальної частини було створено раду лікарів із трьох чоловік, які збиралися також щотижня для консилиумів⁹.

Після публікації оголошення в пресі було здійснено набір дітей до санаторію на відпочинок у першу зміну. Відбір здійснювали лікарі з метою виявлення найбільш кволих дітей, тому що бажаючих було більше, ніж міг прийняти санаторій, та виключення, природно, хворих на інфекційні захворювання. За проектом статуту санаторію, вік дітей обмежувався 14 роками (при цьому, для чотирьох дівчат було зроблено виключення, оскільки їх фізичний стан був досить поганим (на вигляд їм було 12-13 років).

Про соціальну незахищеність цих дітей свідчить той факт, що з 105 дітей, яких було рекомендовано на лікування й відпочинок у санаторії, 9 – були круглими сиротами, 44 – напівсиротами, батьки 32-х хворі на хронічні захворювання. При медичному обстеженні дітей було виявлено різні захворювання: недокрів'я – у 62-х; пухлини лімфатичних залоз – у 32-х; хвороби легень – у 16-ти; золотуха та запалення середнього вуха – у 5-х.

Робота санаторію розпочалася 1-го червня 1897 року. На відкритті санаторію серед великої кількості батьків і гостей були також присутні почесні гості з інших міст: попечитель Київського учбового округу В.В. Вельямінов-Зернов, окружний інспектор П.П. Извольський та ін.

Починаючи з другого червня, розпочалася рівномірна, безперервна робота санаторію. День для дітей був регламентований настільки, наскільки це передбачалося вимогами гігієни та внутрішнього розпорядку. Також було вирішено надати дітям повну свободу в проведенні дозвілля (виборі ігор, занять, прогулянок). Керівництвом санаторію було прийнято рішення не включати до програми перебування дітей систематичного навчання (форми, які використовувалися у церковнопарафіяльних школах).

Про організацію життєдіяльності дітей у санаторії свідчить їх режим дня. Вставали діти вранці о 7.00-7.30 годині. Після вранішньої молитви та сніданку, розділившись на групи, діти, під наглядом

⁸ *Краткий отчет об устройстве и первом годе деятельности Житомирской детской санатории.* – Житомир: Волынская губернская типография, 1898. – С.6.

⁹ Там само. – С.22-23.

вихователів, брались до своїх улюблених справ (хлопчики бігали, лазили, будували фортеці; дівчатка ж більше ходили по ягоди, збирали квіти, гриби, грали у серсо, крокет). Також усі разом ходили на віддалені екскурсії. Обід був з 13.00 до 14.00 год.

Після обіду здійснювалися прогулянки, катання на човнах (яких купили три, веслували самі діти), купання. З другої половини липня, коли вечори ставали довгими, організовували хорівий спів, готували спектаклі (всі декорації, сцену, куліси діти майстрували самі).

Протягом літа 1897 року санаторій працював 75 днів. За цей час відпочило в санаторії 105 дітей, серед яких – 50 хлопчиків і 55 дівчаток, котрі виховувалися та навчалися у загальноосвітніх закладах та домашніх умовах¹⁰.

Одним із напрямків роботи громадських товариств була організація виправних притулків для неповнолітніх. Зокрема, 12 травня 1892 року було затверджено статут Волинського товариства виправних притулків. Загальними зборами було обрано правління, до керівного складу якого входили: Д. Федоров – голова, В. Матусевич – товариш голови, Я. Муравйов – скарбник, І. Жданов – секретар, М. Меркулов і П. Юрашев – члени правління.

Відкриття та утримання виправних закладів вимагало значних матеріальних затрат. Саме тому правління організувало роботу в напрямку збору коштів. Разом із тим, намагалися знайти ділянки землі для їх викупу, оскільки казенну землю влада відмовилася виділити під будівництво притулку. За 1892 – 97 рр. активістами товариства було зібрано 29153 руб. 31коп¹¹, серед яких, крім одноразових пожертвувань 844-ох людей, 46 осіб і організацій, виявили бажання бути пожиттєвими членами цього товариства¹². З метою збільшення бюджету товариства правлінням ще й організувалися концерти та вистави, кошти від яких додавалися до рахунку товариства.

Однак для будівництва притулку цих коштів було замало. Тому 13 лютого 1898 року загальні збори, за рекомендацією правління, прийняли рішення щодо відкриття з 1-го березня притулку в орендованому приміщенні Тригірського чоловічого монастиря. Вибір саме Тригірського монастиря був не випадковим, оскільки законом від 2-го червня 1897 року неповнолітні злочинці могли бути засудженими до утримання у монастирях згідно їхнього віросповідання. Крім того, приміщення монастиря було укомплектоване усім необхідним для шкільного навчання дітей.

Отже, зважаючи на сприятливі можливості використання саме цього монастиря, для тимчасового притулку на його території було виділено будинок із семи кімнат (з кухнею, коморою та погребом, великим сараєм) та 0,5 десятин землі під грядки.

Починаючи з 2-го березня 1898 року, у виправному притулку розпочалася навчально-виховна діяльність вихователів та неповнолітніх правопорушників. Для управління притулком правлінням були запрошені С. Анікін (директор), Гловачевський (вихователь та викладач Закону Божого), А. Анікіна (вчителька). Але цей склад службовців працював не довго.

Із 16 жовтня 1898 року виконання обов'язків директора покладалися на В. Волощенко, а законовчителем став Денишівський священник О. Ганчолевич (з 28 жовтня 1898 р.), вихователем та вчителем зі столярного ремесла – Ф. Лавренов (з 22 липня 1898 р.), економкою – М. Волощенко (з 16 жовтня 1898 р.), а також вчителем – А. Міхашук.

У 1898 році до притулку було переведено 14 вихованців, але 7-го жовтня один із них утік. Вихованці закладу розподілялися за наступними критеріями:

- ✓ за віком: з 10 до 11 років – 1чол.; 12-13 років – 2; 13-14 років – 1; 15-16 років – 2; 16-17 – років – 2; 17-18 років – 4; невстановленого віку – 2;
- ✓ за провинями: проти приватної власності – 13; проти правопорядку – 1;
- ✓ за сімейним станом: мали батька та матір – 9; лише матір – 1; лише батька – 1; круглі сироти – 3;
- ✓ за ступенем грамотності: неграмотних – 10; уміли читати та писати – 4;
- ✓ за попередніми засудженнями: котрі засуджені вперше – 6; засуджені вдруге – 2; засуджені більше двох разів – 2;
- ✓ за місцем проживання: міські жителі – 6; сільські жителі – 8;

¹⁰ Там само. – С.19-20.

¹¹ Там само. – С.12.

¹² Там само. – С.4.

✓ за віросповіданням: православні – 4; католики – 3; лютерани – 1; іудеї – 6¹³.

Навчально-виховна робота у притулку організовувалася згідно затвердженого режиму дня: 6.00 – підйом; 6.00 – 7.00 – прибирання приміщення та молитва; 7.00 – 7.30 – вранішній чай; 7.30 – 11.30 – робота у столярній майстерні; 11.30 – 12.00 – фізична підготовка та стройові вправи; 12.00 – 12.30 – обід; 12.30 – 15.00 – відпочинок та прогулянка у дворі або у лісі; 15.00 – 17.00 – робота у майстерні та приготування уроків; 17.00 – 17.30 – полудник; 17.30 – 19.30 – класні заняття (навчання правопорушників); 19.30 – 20.00 – відпочинок; 20.00 – вечеря, молитва та підготовка до сну¹⁴.

Навчальні заняття правопорушників були перенесені на вечірній час у зв'язку із зайнятістю вчителя вранці. У літній період вихованці вставали о 5.00, працювали у столярній майстерні, а також не менше двох годин працювали на городі. Крім того, вони допомагали монастирю зі збором сіна (за що отримали три вози останнього для худоби закріпленої за притулком).

Навчання влітку проводилося від однієї до двох годин на день, метою якого було повторення навчальних початкових курсів (того програмного матеріалу, яким діти та підлітки оволодівали протягом навчального року). Серед основних форм навчально-виховної діяльності були усні й письмові вправи, малювання з натури, екскурсії до лісу, до річки та ін.

У вихідні та святкові дні вихованці вставали о 7.00 і після ранкового чаю йшли до церкви. Після обіду, зазвичай, здійснювалися прогулянки, а ввечері дітям і підліткам читали книги з бібліотеки притулку, яка нараховувала 545 найменувань. Також влаштовували святкування Нового року¹⁵.

Оскільки у притулку серед вихованців були і євреї, з часом у керівництва з'явилась можливість відпустити їх до одновірців, які проживали в селі Тригир'ї (для проведення молебнів та святкування в єврейських родин). Крім того, ці вихованці були забезпечені єврейськими молитовниками, пожертвованими одним євреєм із Житомира.

Станом на 1 січня 1900 року серед 11 вихованців, що знаходилися у притулку, було: п'ятеро грамотних, з якими проводилися заняття за програмою однокласного народного училища; троє неграмотних, яких навчили письму та читанню, лише читанню одного; і зовсім неграмотних було двоє (з причини пізнього вступу та розумової відсталості). Так, із восьми вихованців, які вибули з притулку за час його існування, троє були грамотними, чотирьох навчили письму та читанню, один залишився неграмотним (з причини незнання російської мови).

Основою морального перевиховання неповнолітніх правопорушників у притулку були гуманність, безперервний нагляд та спілкування вихователів із вихованцями, щоденна спільна молитва та відвідування церкви, спільна праця, проведення читань, бесід. Однак тимчасове приміщення не відповідало вимогам притулку. Тому правління обмежило прийом вихованців до 12 чоловік. На той час, з причини віддаленості притулку, йому стало менше приділятися уваги.

У цьому зв'язку правління вкотре звернулося до міської думи міста Житомира з проханням про виділення землі для спорудження колонії, яка б набула характеру ремісничого притулку. Клопотання було підтримане і дума виділила дві десятини землі на віддалі трьох верст від центру міста в Чуднівському напрямку.

Загальні збори, які відбулися 27 березня 1899 року, доручили правлінню будівництво двоповерхового приміщення, розрахованого на 40 вихованців. Планувалося посадити сад і завести город. Завершити будівництво планувалося до вересня 1900 року.

Крім того, товариство викупило 39 десятин 1600 сажень у Станишівської лісової дачі для влаштування там у подальшому сільськогосподарської колонії (у вигляді відділення постійного Житомирського притулку). За роки своєї діяльності товариство стало досить потужним. Про це свідчить його фінансовий стан. Так у 1898 р. на рахунку товариства знаходилося 46490 руб. 21 коп.¹⁶.

Однією із обставин, що несприятливо впливала на успішність результатів навчання, був досить низький рівень економічного стану сільського населення. З 12 років дитина селянина вже

¹³ *Отчет* совета Вольнского общества исправительных приютов за 1898-99 гг. – Житомир, 1900. – С.4-11.

¹⁴ Там само. – С.21-22.

¹⁵ Там само. – С.21.

¹⁶ Там само. – С.31.

залучалася до всіх господарських робіт. Через це шкільний вік у середньому коливався від 8 до 13 років. Тому навчання в такому віці було досить важким. З іншого боку, ті діти, що закінчували школу в 12 – 13 років, легко забували все до 20 років¹⁷.

У другій половині XIX століття з утвердженням капіталістичних відносин в Росії гостро постала проблема висококваліфікованих працівників, котра безпосередньо стосувалася і Волинської губернії.

Міністерство торгівлі та промисловості Російської імперії, турбуючись про поліпшення і розвиток російської промисловості, зокрема ремісничої, почало відкривати професійні навчальні заклади у тих регіонах, де промисли існували традиційно і де вони були основою трудового життя населення. Це стосувалося і тих регіонів, де подібні промисли могли б розвиватися і збільшувати прибутки населення. Але обмеженням для розвитку була низька освіченість та малий досвід людей, які працювали у них.

Навчальним відділом міністерства були розроблені погубернські сітки професійних шкіл для планомірного запровадження в імперії професійної освіти. Відповідно до цієї сітки міністерство торгівлі й промисловості планувало відкрити у Волинській губернії 10 сільськогосподарських шкіл та 3 ремісничі. Окрім того, у м. Дубно планувалося відкрити столярно-бондарську, ткацьку та корзинну майстерні, а також у Ковелі – школу з обробки дерева та сільськогосподарську майстерню¹⁸.

Проте для впровадження цих ідей бракувало державних коштів. Тому було прийнято рішення про залучення громадськості до вирішення проблем професійної освіти. У зв'язку з цим було засноване Товариство поширення комерційної освіти. Житомирське комерційне училище заснувала Ніна Леонідівна Ремезова, член вищезгаданого товариства.

Статут училища був затверджений 31 березня 1907 року, згідно з яким училище мало на меті надання учням загальної й комерційної освіти. Повний курс навчання в училищі становив вісім років і включав вісім класів (6 загальних та 2 спеціальних) з річним курсом у кожному класі та обмеженою кількістю учнів (не більше 40). Для підготовки до вступу в училище при ньому відкривалися підготовчі класи з двома відділеннями (молодшим та старшим).

В училищі викладалися різноманітні предмети, серед яких виділялися наступні: Закон Божий, російська мова та словесність, німецька та французька мови, історія, географія, математика, природознавство, фізика, комерційна арифметика, бухгалтерія, комерційна кореспонденція (російською та іноземною мовами), політична економія, законодавство, хімія, товарознавство з технологією, комерційна географія, каліграфія, малювання, ручна праця та рукоділля. Крім того, для бажаючих за окрему платню викладалися: польська, англійська мови, креслення, стенографія, друкування на друкарській машинці.

Заняття в училищі тривали з 20 серпня до 1 червня, за виключенням недільних та святкових днів. При училищі діяли: бібліотека (фундаментальна та учнівська), зібрання необхідних навчальних посібників, фізичний кабінет, музей зразків товару, лабораторія для практичних занять з хімії та товарознавства.

Серед форм та методів організації навчання доцільно відзначити уроки, організацію художньої та навчально-трудової діяльності, екскурсії, організацію суспільно-корисної праці, малювання з натури; усні, письмові, графічні й художні вправи, роз'яснення, пояснення, бесіди, а також організацію самостійної навчально-пізнавальної, художньої, графічної та практичної діяльності. При училищі також успішно діяли навчальні майстерні, де учні виробляли на продаж різноманітні корисні вироби (з дерева, лози, льону, глини, шерсті та ін.).

До училища приймали дітей обох статей, різних станів та віросповідань. Проте діти іудейського віросповідання зараховувалися до училища з 1917 – 1918 рр. з таким розрахунком, щоб число хлопчиків-євреїв не перевищувало 15% від загальної кількості учнів.

До першого класу брали дітей 10-12 років, котрі мали знання, необхідні для вступу до реального училища. До підготовчого класу зараховувалися діти не молодші семи років (у молодше

¹⁷ *Волинь*. – 1897. – №48. – 1 марта.

¹⁸ *Доповіді* Волинському земському зібранню III-ї чергової сесії по училищному відділу. [1913 р.]. – ДАЖО. – Ф. 183. – Оп. 1. – Спр.1044. – Арк. 97.

відділення) та восьми років (у старше відділення, проте не старші 10 років). Обсяг необхідних знань для вступу визначався педагогічним комітетом училища. Загальний прийом до училища проводився наприкінці навчального року (а на вільні вакансії – і на початку навчального року). Розмір платні за навчання визначався педагогічним комітетом та затверджувався міністерством торгівлі та промисловості. Плата за навчання вносилась за півріччя наперед¹⁹.

Тісно співпрацювала засновниця і головна наглядачка Житомирського комерційного училища пані Н. Ремезова й з іншими громадськими організаціями. Свідченням цього є її звернення до губернської управи з проханням підняти клопотання перед губернським зібранням про вибори двох представників від губернського земства до ради засновників класів та майстерень для осіб обох статей (з правом на звання «підмайстер»). За заявою Н. Ремезової, означені класи та майстерні мали на меті навчання інструкторів-професіоналів, підготовлених до викладання у селах різноманітних галузей кустарної промисловості²⁰.

Не залишалися осторонь проблем професійної освіти підлітків і такі громадські об'єднання, як земства. Діяльність земського управління з питань поширення професійних знань торкалася, перш за все, загальноосвітніх і професійних шкіл.

Проте декілька випадків земських асигнувань для відкриття та утримання класів ручної праці та ремісничих відділень при школах (Народичі, Теофіполь, Терешки, Микуличи) не забезпечували позитивних результатів, тому що були поодинокими. Але оскільки клопотання про асигнування коштів на навчання у школах продовжували надходити у земські установи, то губернська управа знайшла необхідним виробити проект організації початкової ремісничої освіти. Проект цей було прийнято у 1910 році.

Наприкінці XIX століття на Волині особливо гостро відчувався брак садівників. Білокриницька, Тростянецька, Ледухівська і Житомирська школи підготовки садових робітників (нечисленні школи, осередки сільськогосподарських знань) уже не задовольняли зростаючої потреби у кваліфікованих сільськогосподарських (садових) працівниках.

Усвідомлюючи необхідність прийняття заходів із розвитку професійної освіти взагалі, учбовий відділ спроектував сітку нижчих навчальних закладів, керуючись при цьому помісними відомостями про потреби у кваліфікованих робітниках. У цих відомостях, які надіслав Навчальний відділ у губернську управу, планувалося відкрити 10 навчальних майстерень для підготовки робітників, які б розумілися на ремонті сільськогосподарських машин і знарядь, а також іншого господарського реманенту.

За проектом ці навчальні майстерні розподілялися по одній на повіт, окрім Кременецького та Рівненського. Учбовий відділ просив земську управу подати своє мотивоване клопотання з приводу проекту з власними змінами. Земська управа, в свою чергу, просила земське зібрання уповноважити її зібрати раду з приводу шкільної та позашкільної сільськогосподарської освіти та для створення плану заходів у цій галузі²¹.

Із першого року запровадження в губернії закладів земського управління земською субсидією користувалися Кременецьке комерційне училище та три сільськогосподарські школи (Малин, Тростянець, Ледохов). Окрім того, з метою поширення сільськогосподарської освіти земське управління видало субсидії Волинському відділу садівництва на утримання школи садових працівників, ремісничих класів при Білоцерківській сільськогосподарській школі.

Земські асигнування на розвиток професійної освіти та поширення спеціальних знань у цей період розподілялися наступним чином 1905 р. – 8500 руб.; 1906 – 10450 руб.; 1907 – 17352 руб.; 1908 – 19821 руб.; 1909 – 26399 руб.; 1910 – 32518 руб.; 1911 – 28118 руб.

Отже, з кожним роком земством усе більше коштів виділялося на професійну освіту.

Як і земства, громадські товариства також брали участь у поширенні спеціальних професійних знань, відкритті спеціалізованих шкіл. Зокрема, 8-го січня 1899 року на кошти губернського комітету тверезості, за ініціативи П.Сидорова, розпочала роботу школа доведення. Метою

¹⁹ *Статут* приватного комерційного училища Н.Л.Ремезової у м. Житомирі. – ДАЖО. – Ф.80. – Оп.1. – Спр.59. – Арк.1-5.

²⁰ *Доповіді* Волинському земському зібранню III-ї чергової сесії по училищному відділу. [1913 р.]. – ДАЖО. – Ф.183. – Оп.1. – Спр.1044. – Арк.71.

²¹ Там само. – Арк.41.

діяльності цієї школи була безкоштовна підготовка дівчаток у віці 12 – 14 років із бідних сімей до кваліфікованого ведення господарства, оволодіння ними кулінарного мистецтва, набуття знань з економіки. Вони також отримували початкові знання з грамоти, письма, Закону Божого²².

Також діяли спеціалізовані класи і з інших напрямків підготовки професійних кадрів. Так Л.О. Лонткевич відкрила жіночі професійні класи 1 вересня 1907 року. Метою їх було теоретичне та практичне вивчення курсу крою та шиття одягу, різного роду витонченого рукоділля та малювання. Курс навчання становив три роки. Тут працювало 3 викладачі, котрі закінчили середні навчальні заклади, а засновниця при цьому закінчила професійні курси у м. Києві. Як засвідчують архівні джерела, ці курси були досить популярними. Так на 1 січня 1915 року заняття відвідували 23 учениці (православних – 15, католиків – 5, євреїв – 3). За соціальним станом учні розподілялися наступним чином: дворяни – 4, міщани – 13, селяни – 6²³.

У нижчих класах малювання В.І. Яньшинова (м. Житомир) викладалися наступні предмети: малювання з натури олівцем, крейдою, вуглиною та фарбами, елементарна ліпка з натури і композиції, а також лінійне, геометричне і проєкційне креслення та історія мистецтва²⁴.

У Волинській губернії існувала значна кількість товариств опіки малозабезпечених учнів. При цьому використовувалися найрізноманітніші форми допомоги. Зокрема, Товариство опіки малозабезпечених учнів Холмського технічного залізничного училища надавало допомогу учням у вигляді пошиття одягу, взуття, видачею коштів на проїзд, а також на ліки найбільш бідним учням. В окремих випадках товариство надавало грошову допомогу на оплату за навчання.

Так на кошти товариства (8064 руб. 96 коп.) утримувався гуртожиток на 58 учнів. Для збору коштів товариством організовувалися різноманітні проєкти. Також було домовлено з Російським товариством любителів драматичного та музичного мистецтва влаштувати спектакль у приміщенні міського зібрання. Отримані при цьому кошти (від продажу квитків – 61 руб. 4 коп. та розісланих Д. Івановим (голова правління) 20 запрошень на спектакль – 467 руб.30 коп.) були зараховані на рахунок товариства²⁵.

Заслугує на увагу робота членів товариства допомоги бідним учням Рівненського реального училища (товариство почало діяти з травня 1883 року). За 10 років його діяльності до складу цього товариства входили: 4 постійних почесних члени, 3 тимчасових почесних члени (розмір внеску яких складав від 20 до 55 руб.), 56 дійсних членів (внесок від 4 до 18 руб.) та 10 членів-претендентів (внесок від 1 до 3 руб.).

До правління товариства входили також: голова правління – І. Радкевич (директор Рівненського реального училища), товариш голови – В. Осташков, справовиробник – Г. Ляхницький, скарбник – Н. Хоминський та члени правління ксьондз В. Ляхович, М. Погоновський, М. Щепковський, Е. Яблонський²⁶.

У 1893 році товариство надало допомогу 52 учням на загальну суму 800 руб. Ці гроші, переважно, використовувалися на сплату за навчання, а також на придбання необхідного одягу та лікування. При наданні допомоги враховувалося матеріальне становище учня, а також його навчання та поведінка, незалежно від соціального стану та віросповідання. Крім цього, товариством влаштовувалися благодійні вечори відпочинку, танцювальні вечори, кошти від проведення яких зараховувалися на рахунок товариства²⁷.

Водночас ряд товариств допомоги бідним, як уже наголошувалося, прикриваючись своєю назвою, розгорнули просвітницьку діяльність. Так товариство допомоги бідним у місті Рівному було засноване у 1888 році (голова товариства – дружина інженера Є. Ончукова, товариш голови – графиня С. Толстая, члени правління – С. Гаттовська, Н. Кадрян, М. Старова, А. Сорокіна, І. Любанська, дворянка А. Тищенко, Ф. Сорокін). Доречно зазначити, що, як і інші громадські

²² *Світло*. – 1912. – Листопад. – Книга 3. – С.83-84.

²³ *Справа по товариствах та спілках, зареєстрованих на основі закону 4-го березня 1906 р. [1906-1911 рр.]* – ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 636. – Спр. 647. – Ч.ІІ. – Арк. 374.

²⁴ Там само. – Арк. 374. звор.

²⁵ *Отчет о деятельности правления попечительства о недостаточных учениках Холмского технического железнодорожного училища с 1 авг. 1900 по 1 авг. 1901 г.* – Холм: Типолитография Вайткейнов, 1901. – С.5-8.

²⁶ *Отчет правления общества вспомоществования нуждающимся ученикам Ровенского реального училища за 1893.* – Ровно, 1894. – С.5-8.

²⁷ Там само. – С.3,4,9.

організації, це товариство згідно правових норм мало і почесних членів (слід відзначити, що серед почесних членів товариства був і граф Т. Григорович). Товариство включало дійсних членів, членів-кандидатів.

Про активну діяльність товариства з перших днів його існування свідчить звіт за другий рік організації роботи. За звітний період 1899 року відбулось двоє загальних зібрань та 43 засідання правління товариства. На цих засіданнях, серед інших питань, розглядалися наступні: наймання житла для бідних сімей (переважно вдів), обтяжених дітьми; закупівля продуктів харчування для бідних сімей та їх дітей (особливо під час хвороби), а також на свято Великодня та Різдва; про сплату за утримання дворічного хлопчика-підкидька; про безкоштовне надання одягу бідним дітям; про сплату за навчання бідних дітей; про сплату в грудні місяці за годування двохтижневої сироти, котра залишилася після смерті вдови-пралі та багато інших²⁸.

Потрібно вказати, що товариство для збільшення статутних коштів щорічно влаштовувало в листопаді-грудні (у приміщенні клубу благодійного товариства) концерти і вистави, та у травні-червні (у парку при залізничній станції Рівне) народні гуляння. Таким чином, згідно звітів, у 1901 році товариством було зароблено 539 руб.93 коп. (усі кошти зарахувалися на благодійний рахунок товариства)²⁹.

Доречно зазначити, що, перш ніж надати допомогу бідній родині чи дитині (причому незважаючи на звернення: чи це була заява від члена товариства, чи від члена бідної родини), товариство проводило обстеження умов життя, матеріального становища усіх бажаючих отримати ту чи іншу допомогу. Як правило, це була грошова допомога протягом року, якщо матеріальне становище було вкрай незадовільним, або, як виняток, одноразова допомога³⁰.

Крім надання власне матеріальної допомоги, правління намагалося знаходити роботу бідним, влаштовувати дітей до навчальних закладів, майстерень (внаслідок цього, за клопотанням членів правління декілька дітей бідних сімей було влаштовано до навчальних закладів та деякого з них звільнили від оплати за навчання)³¹.

Частина членів товариства організовувала також і власні заходи. Так Н. Кодрян навчала протягом навчального року грамоті декількох хлопчиків із бідних родин. А пані А.Рогозіна організовувала закупку тканини та пошиття одягу для дітей. Причому шили одяг у будинку самої А. Рогозіної, а надалі безкоштовно роздавали бідним дітям³².

На початку 1899 року члени правління, після відвідин бідних сімей, дійшли висновку, що необхідно привчати та пристосовувати дітей до праці та виховання, особливо тих дітей, батьки або попечителі котрих, через бідність, не спроможні були не лише надати будь-якої спеціальності дітям, але й прогодувати та одягнути їх. Тому правління підняло клопотання про відкриття у місті Рівному школи працьовитості (переважно для дівчаток). Правила були розроблені й затверджені на другому загальному зібранні товариства³³.

Школа була відкрита спочатку лише для 10 дітей. Середній вік вихованців – 12 років. Курс навчання був трирічним. Крім загальноосвітніх предметів (навчання грамоти, письма, лічби), дівчата оволодівали вміннями рукоділля, крою, шиття, вишивання, а також технологією випікання хліба і приготування домашніх харчів та ін. Крім того, при школі діяла навчально-виробнича майстерня, де учениці виготовляли вироби на продаж. Також товариство організувало безкоштовне харчування учениць.

Про ефективну діяльність товариства свідчить той факт, що у 1901 році (а це четвертий рік роботи), окрім членів правління та почесних членів товариства, працювали 76 дійсних членів та 2 члени-змагальники (суттєвим є й те, що на рахунку організації знаходилось 2420 р. 94 коп.)³⁴.

²⁸ *Отчет* правления общества вспомоществования бедным г. Ровно за 1899 г. (2-ой отчетный год). – Ровно, 1900. – С. 6-8.

²⁹ *Отчет* правления общества вспомоществования бедным г. Ровно за 1901 г. (4-ый отчетный год). – Ровно, 1902. – С.6.

³⁰ *Отчет* правления общества вспомоществования бедным г. Ровно за 1899 г. (2-ой отчетный год). – Ровно, 1900. – С.10.

³¹ Там само. – С.10.

³² *Отчет* правления общества вспомоществования бедным г. Ровно за 1901 г. (4-ый отчетный год). – Ровно, 1902. – С.11.

³³ Там само. – С.12.

³⁴ Там само. – С.9.

Приділяли громадські організації значну увагу влаштуванню бібліотек та поповненню діючих значними книжковими запасами. Товариство покращення народної праці в пам'ять царя-визволителя Олександра II, за ініціативи голови товариства Є. Желябського, асигнувало 75 руб. на заснування безкоштовної народної бібліотеки при Заславському двокласному народному училищі³⁵.

Єврейська громада в ці часи значну увагу в роботі рабинського училища також приділяла саме забезпеченню необхідною літературою навчально-виховного процесу. До фондів наукової бібліотеки було зібрано релігійну, навчальну, художню, критичну літературу (російською, німецькою і єврейською мовами та ін.).

У 1853 році бібліотечний фонд рабинського училища нараховував 139 примірників у 346 томах (російською, німецькою, латинською, єврейською та іншими мовами). Крім того, в бібліотеці було 7 атласів, 15 географічних карт, 2 прописи, 142 зразки для малювання та 55 гіпсових бюстів визначних на той час людей.

Горесом Гінзбургом, сином почесного громадянина міста, було пожертвовано для бібліотеки даного училища 21 том книг: обряди євреїв, Літургії, Гамолитики³⁶.

У науковій та учнівській бібліотеках знаходилися твори відомих діячів, письменників, науковців: Батюшкова, Давидова, Державіна, Долгорукого, Карамзіна, Княжнина, Лермонтова, Ломоносова, Муравйова, Нелединського, Дельвіга, Нахімова, Судовщикова, Озерова, Погорельського, Тредіаковського, Фонвізіна, Хмельницького, Жуковського, Котляревського³⁷.

Таким чином, протягом зазначеного періоду створювалися та діяли громадські товариства, діяльність яких спрямовувалася на: а) надання матеріальної допомоги дітям із бідних родин, сиротам; б) збір матеріальних коштів та відкриття різноманітних курсів ліквідації неграмотності, елементарних шкіл, закладів відпочинку дітей влітку, установ для перевиховання малолітніх засуджених; в) сприяння та відкриття професійних курсів, шкіл та училищ; г) здійснення широкої культурницької діяльності (організація бібліотек, виставок, вечорів відпочинку, читань та ін.).

15.2. Розповсюдження грамотності серед дорослого населення громадськими товариствами Волині (кінець XIX – поч. XX ст.)

Одним із провідних напрямків діяльності просвітницьких громадських товариств в Україні у другій половині XIX – на початку XX століття було запровадження освіти для дорослих. Сучасні науковці Л. Вовк, Л. Березівська, Н. Побірченко спростовують думку про те, що позашкільна освіта в Україні існувала як засіб поширення елементарної грамотності серед народу. Вони доводять, що навчання дорослих – це збереження змісту освіти, який би забезпечив граничну межу знань від елементарної грамотності до рівня народного університету³⁸.

Потрібно відзначити, що освіта дорослих у ті часи знаходилась під опікою громадськості. Досить популярними серед народу у кінці XIX століття були вечірні та недільні школи, народні читання, які влаштовувалися як у державних установах, так і при громадських об'єднаннях.

З метою організації лекцій, читань при товариствах створювалися лекційні комісії або комітети. До читання лекцій залучалися викладачі навчальних закладів, учені, вчителі, широке коло інтелігенції. Це, у свою чергу, сприяло поліпшенню змісту, самих форм народних читань. Лекції, з відомих тоді політичних причин, читалися російською мовою. Особливо похвалювалася справа в цьому напрямі з організацією Комісії народних читань (вона була створена 27 листопада 1893 року в м. Житомирі)³⁹.

Суттєвим є те, що правління комісії нараховувало 8 чоловік (голова – М. Барський; депутат від Міністерства народної освіти – П. Сидоров (директор чоловічої гімназії), казначей – М. Яневич,

³⁵ *Вольнь*. – 1895. – №24, 7 февраля. – С.3.

³⁶ *Про пожертвування на благодійні потреби* [1858 р.]. – ДАЖО. – Ф. 396. – Оп. 2. – Спр. 213. – Арк.9.

³⁷ *Листування з видавництвами і книжковими магазинами про закупку книг для бібліотеки*. – ДАЖО. – Ф. 393. – Оп. 2. – Спр.86. – Арк.18,31,37.

³⁸ *Березівська Л.* Освітньо – виховна діяльність Київських просвітницьких товариств (друга половина XIX – поч. XX ст.) / Л. Березівська. – Київ: Молодь, 1999. – С.115. Вовк Л.П. Історія освіти дорослих в Україні: Нариси / Л.П. Вовк. – К.: Український пед. ун-т ім. М.Драгоманова, 1994. – С.223.

³⁹ *Отчет Житомирской комиссии народных чтений за 1893–1894 гг.* – Житомир: Типография Е.В. Коровицкой. – С.1.

секретар – М. Лятошинський та 4 члени правління: І. Пратський, Т. Лубенець, Є. Преображенський, Є. Рудницький)⁴⁰.

За період з грудня 1893 року по квітень 1895 року членами цієї комісії було проведено 39 читань (у вихідні та святкові дні). Зміст читань передбачав наступні напрямки: релігійні (12 читань); історичні (19 читань); літературні (4 читання); природничі (4 читання). Слід зауважити, що всі вони були платними (1-й ряд – 20 коп., 2–4 ряди – 10 коп., інші ряди – 5 коп., а з другого півріччя 1894 року плата була зменшена: 1-й ряд – 10 коп., 2–4 ряди – 5 коп., а більше 100 місць безкоштовно). Загалом на 39 читаннях були присутніми 6979 чоловік⁴¹.

Крім проведення власне читань, правлінням за ці роки було укладено угоду з міським головою про виділення зали міської управи для проведення народних читань. За її умовами командири Курського та Рильського полків (м. Житомир) по черзі безкоштовно присилали на читання свої духові оркестри та співаків. Також були закуплені картинки до чарівного ліхтаря (кодоскопа) для лекцій. Відомий у ті часи житомирський громадський діяч К. Роше організував у міському театрі концерти⁴².

У безпосередній діяльності комісії також брали участь відомі на той час вчені, викладачі різних навчальних закладів, громадські діячі: М. Барський, П. Сидоров, Т. Лубенець, І. Тіхоміров, отець М. Прокопович, Є. Преображенський, М. Пігнатті, В. Сушицький та ін.⁴³.

Читання влаштовувались при найліпшій нагоді. Так на казенному складі з 1 жовтня 1900 року К. Бородачевським було влаштовано читання для робітників, які проявляли великий інтерес до них. Читання проводилися щосереди та щоп'ятниці після закінчення трудового дня. Керівник читань К. Бородачевський вважав, що саме завдяки залученню до читань робітників останні матимуть змогу ознайомитися з історією, зокрема Волинського краю⁴⁴.

Також для робітників Дубинського казенного очищувального складу керівництвом влаштовувалися вечори. На них проводилися читання, ілюстровані за допомогою кодоскопа. 11 січня 1897 року здійснювалося читання повісті «Тарас Бульба» (причому великі уривки тексту доповідачем декламувалися напам'ять). Після читання запрошений ілюзіоніст демонстрував цікаві номери. Пізніше, згідно програми, пропонувався танцювальний вечір⁴⁵. Такі читання на цих складах проводилися безкоштовно щонеділі. Тематика їх була різноманітною: географія, історія, література і т. ін. Читання проводив помічник наглядача пан Синьогуб⁴⁶.

Значну практичну діяльність щодо поширення знань серед простого народу, особливо дорослого населення, розгорнуло Попечительство про народну тверезість (завуальовуючи свої дії назвою). Зазначене «Попечительство...» було засноване у місті Житомирі в 1896 році. Згідно зі статутом воно створювало відділення у повітах під егідою повітових комітетів, яких у Волинській губернії у цьому ж році було засновано 14⁴⁷. Основними напрямками діяльності активних членів «Попечительства...» у повітах і волостях було відкриття вечірніх класів, недільних шкіл, влаштування читалень, бібліотек, проведення лекцій культурно-просвітницького спрямування.

На території Волинської губернії, як відомо, у ті часи функціонували однокласні й двокласні училища. При цих училищах членами громадських товариств створювалися вечірні класи, в яких навчалися люди різних вікових категорій. Так, зокрема, при Житомирському міському однокласному училищі № 1 на вечірніх курсах у цей час навчалися учні, які розподілялися за віком: від 15 до 20 років – 19 чол.; від 20 до 30 років – 42 чол.; від 30 до 40 років – 17 чол.; від 40 до 50 років – 4 чол. Зазначимо, що навчатися тут мали змогу представники різних станів. Усе ж переважну частину серед них становили вихідці з числа міщан та селян⁴⁸.

⁴⁰ Там само. – С.1.

⁴¹ Там само. – С.4.

⁴² Там само. – С.2.

⁴³ Там само. – С.4.

⁴⁴ Вольнь. – 1900. – №139, 25 июня.

⁴⁵ Вольнь. – 1897. – №26, 1 февраля. – С.3.

⁴⁶ Вольнь. – 1897. – №39, 16 февраля. – С.3.

⁴⁷ *Булгаковский Д.Г.* Очерк деятельности Попечительств о народной трезвости за время их существования (1895 – 1909) / Д.Г. Булгаковский. – СПб., 1910. – С.22.

⁴⁸ *Отчет* о деятельности Волинского попечительства о народной трезвости за 1905 год. – Житомир: Волинская губернская типография, 1907.

Відмітимо, що навчальний процес при цьому здійснювався за груповою методикою. Всі учні за рівнем знань розподілялися на групи: 1 група – неграмотні (23 чол.); 2 група – малограмотні (27 чол.); 3 група – грамотні (15 чол.). Природно, що учні кожної групи навчалися за окремою навчальною програмою.

Як свідчать архівні джерела, заняття з дорослими учнями проводилися тричі на тиждень з 19 до 22 години. А в ті дні, коли для більш чіткого засвоєння матеріалу використовувалися ілюстрації з допомогою кодоскопа, заняття продовжувалися до 23 години⁴⁹.

У молодшому відділенні цих вечірніх класів навчалися учні першої групи (неграмотні). Вони вчилися читати та писати без грубого викривлення слів, а також вчилися розв'язувати нескладні задачі на чотири дії (в межах тисячі). Суттєво, що у зв'язку з дорослим віком виникала значна складність в оволодінні слухачами грамотою. Тому викладачам доводилося використовувати наочність. Важливо й те, що вчителі послуговувалися у своїй діяльності рекомендаціями К. Ушинського (при цьому навчання грамоти здійснювалося за допомогою обґрунтованого ним звукового методу) і Т. Лубенця (метод активного оволодіння писемною нумерацією).

Враховуючи те, що учні середніх відділень були малограмотними, особлива увага зверталася на правильність, швидкість і виразність читання, а також на короткий переказ прочитаного. Тому вчителі використовували метод пояснювального читання К. Ушинського (основними елементами, якими послуговувалися вчителі, були: роз'яснення маловідомих і складних слів, читання вголос, аналіз, постановка запитань, складання та переказ прочитаного)⁵⁰.

Також учням цього відділення подавалися елементарні знання з граматики. Вони вивчали частини мови з їх простим аналізом та роз'ясненням правил написання складних слів та окремих речень (прочитані тексти учні розбирали за частинами мови та частинами речення).

На заняттях з арифметики учні оволодівали рахунком, знайомилися з поняттями міри, величини, часу. Велика увага тут також приділялася виконанню чотирьох арифметичних дій над числами (суттєво, що переважна частина арифметичних задач мала все ж релігійне спрямування).

Учнями старшого відділення, як уже зазначалося, були представники третьої групи (грамотні). З ними вивчали російську мову (з викладанням найважливіших знань з граматики). Особлива увага вчителів зверталася на формування в учнів умінь короткого писемного викладу прочитаних газетних статей та власних думок. На уроках також повідомлялися важливі події з нарисів вітчизняної історії, відомості зі світової та російської географії, природознавства, гігієни. Доречно зазначити, що навчальний матеріал у цій групі унаочнювався (ілюструвалися окремі слайди за допомогою кодоскопа – чарівного ліхтаря, як його в той період називали).

Викладання Закону Божого в цих класах здійснювалося одночасно на трьох відділеннях у формі бесід або розповідей за участю священнослужителя з місцевого храму.

Як зазначалося вище, крім чоловічих вечірніх класів існували й жіночі класи. У жіночих вечірніх класах для дорослих, зокрема при Житомирському однокласному училищі № 2, у 1905 році навчалася 61 учениця. За віком учениці вечірніх класів поділялися так: до 20 років – 51 чол., від 20 до 25 років – 9 чол., від 25 років – 1 чол. За сімейним станом: заміжніх – 2, незаміжніх – 59. Як і в чоловічих вечірніх класах, у жіночих вечірніх класах учні також поділялися на групи. До першої групи входили неграмотні жінки (16 чол.), до другої – малограмотні (20 чол.) і до третьої – грамотні (25 чол.)⁵¹.

Найчастіше в жіночих вечірніх класах навчалися служниці, швачки, робітниці фабрик, жінки, що займалися торгівлею, а також дівчата, які проживали у родичів.

Заняття в жіночих вечірніх класах проводилися з 13 жовтня до 19 грудня, а пізніше відновлювалися з 8 січня до 8 квітня щорічно.

У цих класах вивчалися: Закон Божий, російська мова (читання й письмо), арифметика, рукоділля, а на старшому відділенні – історія та географія. Систематично влаштовувалися також загальні читання, під час яких учениць знайомили з тим, як видобувають кам'яне вугілля, нафту, сіль, залізо, золото.

---

⁴⁹ Там само.

⁵⁰ Там само.

⁵¹ Там само.

Навчання жінок здійснювалося з понеділка по четвер з 17 до 18 години. По понеділках з 20 до 21 та середах з 17 до 21 години жінки вчилися рукоділля⁵².

Крім організацій вечірніх класів та недільних шкіл (котрі були в 1902 р. у 27 пунктах з 1877 учнями)⁵³, активістами Попечительства про народну тверезість відкривалися бібліотеки-читальні, котрі діяли при чайних (таких бібліотек у 1897 році було 12, а вже в 1900 р. – 106). Про інтерес до відвідування цих культурно-освітніх закладів, за даними архівних джерел, свідчить той факт, що у 1902 році кількість відвідувачів бібліотек – читалень становила 275000 чоловік (а власників абонентів – 33000 чол.)⁵⁴.

Однією із форм діяльності «Попечительство...» у цих культурно-освітніх закладах було проведення народних читань. Зокрема, якщо у 1898 році було всього 3 пункти (де відбулося 51 читання), то вже у 1901 році таких пунктів діяло 73 (в яких за рік відбулося 954 читання, а слухачів збиралося до 76000 чол.)⁵⁵.

Крім форм власне просвітницької діяльності, члени цього товариства займалися організацією й культурно-просвітницьких ранків, вечорів, культурного відпочинку дітей і дорослих. Серед форм такої діяльності варто виділити організацію театральних вистав, влаштування співів народних хорів, народних гулянь, танцювальних вечорів та ін.

Так з 1895 по 1909 рр. членами Попечительства про народну тверезість було організовано 328 театральних вистав (на яких були присутніми 44000 глядачів). Також організували 48 народних хорів та підготували 312 народних гулянь, 1738 танцювальних вечорів⁵⁶. Заслуговує на увагу, в цьому плані, робота Попечительства про народну тверезість міста Радзивилів. У червні 1899 р. усіх відвідувачів чайної було 1566 чол., серед них 1506 чоловіків, 30 жінок, 30 дітей. За зазначений час товариством влаштовано один танцювальний вечір, двоє народних читань. 20 вересня 1898 р. членами-змагальниками був влаштований прощальний вечір від'їжджаючому товаришеві І. Волкодському. У програмі вечора були наступні заходи: засідання членів-змагальників; читання реферату «Нова Земля» з використанням діапроектора; вистава-жарт в 1-й дії Н. Ломакіна «Так уже на роду написано»; вистава-жарт в 1-й дії А. Чехова⁵⁷.

Жінки міста Житомира також не залишалися осторонь громадських процесів. Найбільш активні з них сприяли заснуванню недільної школи для дівчат і жінок-служниць, котрі працювали прислугою у знатних та багатих родинах м. Житомира. Заняття в цій школі відбувалися з 15.30 до 18.00 щонеділі⁵⁸. Учениці вивчали наступні предмети: Святе Письмо, географія, історія, арифметика, читання, чистописання, співи (природно, вони навчалися за категоріями, оскільки частина з них володіла елементарними навчальними вміннями, а решта – були неграмотними). Цікавими були методи і прийоми оволодіння співами. Заняття проводив член Житомирського відділення Російського музичного товариства М. Метлицький (знайомив учениць з нотною грамотою, прийомами активного дихання під час співу, а також навчав співу ансамблем).

У 1850 році, як стверджується у звіті Волинського губернатора, в губернії було всього 2 типографії, а «губернська бібліотека знаходиться у жалюгідному стані, ніяких прибутків вона не має і ніхто її не відвідує»⁵⁹.

У цьому зв'язку надзвичайно широку діяльність розгорнули громадські товариства з метою створення бібліотек, книжкових складів. Адже, як зазначав громадський діяч В. Іванович, «бібліотека слугує звичайним необхідним продовженням школи, за відсутності бібліотеки (і взагалі книги) велике благо – уміти читати та пам'ятати прочитане – втрачає майже всю свою цінність, і грамотність стає для населення мертвим капіталом, не даючи позитивних результатів. Тому турбота про школи – лише половина справи просвіти населення. Друга ж половина, така ж важлива та

⁵² Там само.

⁵³ Булгаковский Д.Г. Очерк деятельности Попечительств о народной трезвости за время их существования (1895 – 1909) / Д.Г. Булгаковский. – СПб., 1910. – С.24.

⁵⁴ Там само. – С.23.

⁵⁵ Там само. – С.23.

⁵⁶ Там само. – С.22-23.

⁵⁷ Звітні відомості про діяльність, прибуток, витрати, залишок грошей і матеріалів по Радзивіловській чайній за 1897 рік. – ДАТО. – Ф. 240. – Оп. 1. – Спр.2. – Арк. 51, 137.

⁵⁸ Волинские губернские ведомости. – 1874. – №11, 13 февраля.

⁵⁹ Звіт Волинського губернатора за 1850 рік. – ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 1. – Спр. 8121. – Арк. 53,53 звор.

необхідна, знаходиться поза школою, – у так званій позашкільній освіті: безкоштовні бібліотеки, народні читання, повторювальні класи та ін. Без такого доповнення початкова школа у справі народної освіти надовго ще залишиться установою, відірваною від життя»⁶⁰. Саме для реалізації цієї мети і слугували новостворені громадівцями при школах бібліотеки та книжкові склади.

Доречно зазначити, що перша публічна бібліотека була відкрита в губернському місті Житомирі 10 квітня 1866 року завдяки активній громадській діяльності мешканців міста⁶¹. Активісти товариств відкривали бібліотеки за найменшої нагоди у містах, містечкових селах та різноманітних установах. Так для відзначення столітнього ювілею від дня народження імператора Миколи Павловича громадою міста Заславля було прийняте рішення про відкриття бібліотеки при міській лікарні. Завідування бібліотекою покладалося на сестру милосердя⁶².

Особливо багато відкривалося бібліотек-читалень на честь вшанування дня святої Коронації Михайла Федоровича. За рішеннями Горошківського, Барашівського, Фасовського, Бежевського, Пулинського, Ушомирського та Левківського волосних сходів Житомирського повіту, з ініціативи мирового посередника Н. Лашкевича, постановили відкрити бібліотеки-читальні при сільських однокласних училищах Міністерства народної освіти, котрі знаходилися в означених волостях. При цьому на влаштування кожної бібліотеки було виділено по 100 руб. та кожного року по 35 руб. для поповнення книгами, газетами, журналами. За проектом статутів усі жителі волості могли користуватися бібліотеками безкоштовно⁶³.

Крім публічної бібліотеки, за активної участі громадськості міста Житомира, 2 січня 1897 року розпочала свою роботу Житомирська безкоштовна читальня. У перший день роботи читальню відвідало всього 8 осіб, у другий – 16, і з кожним днем кількість відвідувачів збільшувалася. На кінець року середнє число читачів складало 60 чоловік за день⁶⁴. З 2 січня 1897 р. по 23 січня 1897 р. читальню відвідало 935 читачів⁶⁵.

Найчастіше читальню відвідували учні народних шкіл. Кореспондент однієї з газет того часу зазначав, що «кожному відвідувачу читальні впадає у вічі серед дорослих та людей похилого віку дівчинка років 8 – 9. Потрібно бачити, як вона, сидячи нерухомо, вся захоплена читанням, перегортає сторінку за сторінкою, не відводячи своїх живих очей ні на хвилину вбік»⁶⁶.

Під час першого року діяльності читальні кількість книг була незначна (всього 213 найменувань), вони були розподілені за відділами: духовного змісту – 19; російська та загальна історія – 29; географія та подорожі – 18; словесність – 109; біографії – 12; природознавство – 14; медицина та гігієна – 7; педагогіка – 2; ремесла та виробництво – 3⁶⁷.

Крім читання книг, відвідувачі мали змогу знайомитися з періодичними виданнями (журналами та газетами), брошурами та ін. Протягом 1897 року таких читачів було 258 чоловік⁶⁸.

Про роль та значення безкоштовної читальні писав її завідувач М. Коробка: «...взявши на себе завідування безкоштовною читальнею, я впевнився, що заснована громадою міста та підтримувана Комітетом попечительства про народну тверезість народна читальня є установою цілком корисною і навіть вкрай необхідною...». Про це свідчить і той факт, що у 1897 р. було 11982 вимоги на книги; у 1898 р. – 12516 вимоги у читальні та 11525 на домашнє читання – всього 24041; а у 1899 р. – 10703 вимог у читальні та 14185 на домашнє читання, всього – 24888. Кількість книг та брошур у читальні збільшилась до 1596 томів⁶⁹.

⁶⁰ *Иванович В.К* вопросу о современном положении народных библиотек / В.К. Иванович // *Вестник воспитания*. – М., 1902. – С. 211-212.

⁶¹ *Отчет* распорядительного комитета Житомирской русской публичной библиотеки за 1886 год. – Житомир, 1887. – С. 7.

⁶² *Вольнь*. – 1896. – №156, 16 июля. – С.3.

⁶³ *Вольнь*. – 1896. – №140, 26 июня. – С.3.

⁶⁴ *Вольнь*. – 1897. – №23, 29 января. – С.2.

⁶⁵ *Про влаштування у Житомирі безкоштовної читальні*. [1895 – 1900 pp.]. – ДАЖО. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 36. – Арк.147.

⁶⁶ *Вольнь*. – 1897. – №5. – 8 января. – С.5.

⁶⁷ *Про влаштування у Житомирі безкоштовної читальні*. [1895 – 1900 pp.]. – ДАЖО. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 36. – Арк.146 звор.

⁶⁸ Там само. – Арк.147.

⁶⁹ Там само. – Арк.1.

Членами громадських товариств використовувалися досить цікаві та різноманітні методи для збирання коштів на підтримку місцевих бібліотек. Прикладом такої діяльності може слугувати влаштований концерт місцевими вчителями народних шкіл та співаків-чехів села Квасилів Рівненського повіту. До програми концерту входили важкі для виконання твори: «Русь» (на сл. Нікітіна, муз. Направника), сонет «Сизий голубок» (муз. Направника), «Скажи мені правду» (муз. Наруга), «Ой, пушу я кониченька» (муз. Лисенка), російські пісні Словінського, чеські пісні та ін.⁷⁰

Той, хто мав бажання читати та мати книжки, змушений був купувати їх або в близькому Києві, або звертатися до книгарень у Варшаві, або навіть у провінції, до Дубна, Луцька, малі містечка в цьому відношенні краще впорядковані, ніж столиця Волині. Ще донедавна, крім кількох екземплярів «Петербурзького Тижневика», не було тут інших газет; сьогодні вже по кільканадцять екземплярів кожного знайомого найменування можна нарахувати; потреба до читання значно зросла, зацікавленість і заняття літературою зростають щоденно⁷¹».

З часом відкриття книжкових магазинів та роздрібною торгівлі книгами дещо спростилося. Для того, щоб займатися роздрібною торгівлею, необхідно було отримати дозвіл штатного поліцейського начальства. Для цього потрібно було мати, по-перше, місцевий поліцейський нагляд, по-друге, поручительство або довідку з поліції про «благонадійність»⁷². На початку ХХ ст. у Волинській губернії нараховувалося 65 бібліотек, 60 клубів та театрів, 91 книжковий магазин⁷³.

На громадських засадах здійснювалась і галузева фахова підготовка дорослого населення. Постійно виникала необхідність у кваліфікованих робітниках. Тому товариства сприяли відкриттю спеціалізованих вечірніх професійних класів, курсів, шкіл. Так Товариство Дитятківської паперової фабрики підняло клопотання про відкриття при фабриці нижчої ремісничої слюсарно-ковальської школи (за типом, встановленим законом від 24 квітня 1895 року). Зі свого боку товариство пожертвувало землю, яка була необхідною для будівництва школи, 10000 крб. одноразово на її влаштування та по 1000 крб. щорічно на утримання навчального закладу⁷⁴.

Не залишала громадськість поза увагою і таку важливу галузь, як сільське господарство. Так Володимир-Волинське товариство сільського господарства було зареєстроване 20 липня 1907 року. Згідно статуту головна мета товариства полягала у сприянні розвитку та вдосконаленню сільського господарства і сільської промисловості.

Для досягнення поставленої мети товариство мало проводити наступну роботу: 1) вивчати стан справ та з'ясувати потреби різних галузей сільського господарства, а також споряджати експедиції та екскурсії як для огляду господарств своїх членів, так і взагалі для дослідження; 2) поширювати теоретичні та практичні відомості з сільського господарства шляхом друкування праць відповідної тематики, а також засновувати сільськогосподарські бібліотеки та музеї; 3) піклуватися про найбільш оптимальні шляхи ведення господарства; 4) сприяти господарям в організації їх сільськогосподарських підприємств; 5) влаштовувати виставки, аукціони, заохочувати працю та заслуги на сільськогосподарській ниві⁷⁵.

У 1880 році з ініціативи петербурзького філантропа С. Полякова було засноване Товариство ремісничої та землеробської праці євреїв Росії. У його створенні активну участь взяли барон Г. Гінзбург, О. Зак, Л. Розенталь та ін. Товариство надавало позики, безвідплатну допомогу євреям, створювало ремісничі та сільськогосподарські школи, а також класи при початкових училищах⁷⁶.

Приділяли увагу громадські товариства і проблемам засуджених. На сторінках преси розгорталися диспути про необхідність створення у тюрмах шкіл, а також проведення релігійно-

⁷⁰ *Вольнь*. – 1897. – №25, 31 янв. – С.3

⁷¹ *Сейко Н.* Педагогічні та етносоціологічні засади розвитку польського шкільництва на Волині-Житомирщині у 1905 – 1938 рр.: дис... кандидата пед. наук : 13.00.01 / Сейко Наталія Андріївна. – Київ, 1999. – С.93.

⁷² *Циркуляр* Волинського губернатора про порядок видачі дозволів на роздрібну книготоргівлю. – ДАРО. – Ф. 379. – Оп. 2. – Спр. 14. – Арк. 2-3.

⁷³ *Кудь В.О.* Культурно-освітні заклади на Волині в кінці ХІХ – на початку ХХ століття / В.О. Кудь // Діяльність бібліотек по збереженню культурної спадщини і відродження духовності народу / Матер. Всеукр. наук.-практ. конф. – Житомир, 1996. – С.48-49.

⁷⁴ *Вольнь*. – 1895. – №214, 5 ноября.

⁷⁵ *Справа* по товариствах та спілках, зареєстрованих на основі закону 4-го березня 1906 р. [1906-1911 рр.]. – ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 636. – Спр. 647, Ч.ІІ. – Арк. 181.

⁷⁶ *Хонигсман Я.С.* Евреи Украины. Краткий очерк истории / Я.С. Хонигсман, А.Я.Найман. – К., 1993. – Ч.1. – С.117.

моральних, історичних та інших читань. Це було викликане позитивним впливом читань на перевиховання заарештованих у деяких тюрмах, де такі форми роботи вже використовувалися і користувалися успіхом серед порушників. Дружина керуючого державною палатою Н. Рождественська звернулася до Волинського губернського тюремного комітету через пресу з відкритою заявою: «між арештантами місцевого тюремного замку є багато бажаючих вчитися грамоті, і я могла б приділяти щоденно годину-дві на те, щоб навчати їх читати та писати, а також викладати початкові знання з арифметики, російської мови та інших предметів за підручниками, затвердженими Міністерством внутрішніх справ для народних шкіл.

Розповсюдження грамотності та корисних знань між арештантами, а також читання їм Священного Писання (Біблії) та різних книг для народного читання не може погіршити моральний рівень засуджених, а навпаки, світлий промінь знання може хоч почасти розсіяти їх душевний та розумовий морок, і я надіюсь, що Волинський губернський тюремний комітет дозволить мені проводити заняття з арештантами. Крім мене, погодились проводити заняття Є. Юрашева, В. Юрашев, І. Аршеневська⁷⁷.

У 1900 році у місті Новограді-Волинському була заснована нова тюремна школа, у якій навчалося 42 засуджених. По засвоєнню азбуки вони мали можливість приєднатися до іншої, вже навченої грамоті, групи заарештованих. Також було засновано тюремну бібліотеку, в якій нараховувалося близько 200 томів книг⁷⁸.

Не залишали поза увагою організацію навчання грамоти серед дорослих такі зібрання, як земства. Широка практична діяльність земств у справі розвитку позашкільної освіти (народні читання, бібліотеки, класи для дорослих, безкоштовне поширення літератури) зумовлена, з одного боку, нестачею початкових шкіл, з іншого – їх низьким освітнім рівнем. Проте ця справа з самого початку діяльності не знайшла підтримки Волинського земського управління. У цій сфері, протягом чотирьох років (1904 – 1908 рр.) діяльності, робилось дуже мало. Лише починаючи з 1909 року, губернським комітетом була прийнята доповідь губернської управи про асигнування 12000 крб. на утримання бібліотек при школах⁷⁹.

Зазвичай, мережа земських бібліотек поділялася на два види – центральні, що могли відкриватися у пунктах, котрі якоюсь мірою були осередками життя навколишнього населення, та сільські бібліотеки, які відкривалися за резолюцією загальноземського з'їзду в кожному сільському районі, а за резолюцією бібліотечного з'їзду – по можливості у всіх населених пунктах.

Більш вагомую була діяльність сільських бібліотек, котрі знаходилися ближче до населення. З досвіду їх роботи видно, що найбільші симпатії викликали бібліотеки-читальні, у яких передплачували періодичні видання. Такі бібліотеки-читальні охоче відвідували як освічені, так і менш освічені селяни, що збиралися довгими зимовими вечорами послухати читання статей із журналів чи газет.

Земствами найчастіше відкривалися сільські бібліотеки при школах, а тому носили назву «шкільно-народні». Пізніше, з середини 1912 року, ці бібліотеки продовжили свою діяльність незалежно від шкіл⁸⁰.

Недільні школи забезпечували елементарну освіту (елементарну грамотність) тим верствам населення, які з певних причин не змогли у свій час скористатися освітніми послугами.

Після закінчення вечірньої школи учні мали змогу навчатися на додаткових курсах. Мета цих курсів полягала у розширенні та доповненні вже існуючих знань. Земства організовували та проводили народні читання. 80–90-ті роки XIX ст. – період захоплення народними читаннями, особливо вони набули великої популярності серед інтелігенції, міщан, інших верств населення (їх розглядали майже як єдиний засіб піднесення рівня культури людей).

Одним із видів діяльності земств було відкриття народних будинків. Це – заклади, в яких мала бути сконцентрована низка культурно-просвітницьких засобів (бібліотека-читальня, школа для

⁷⁷ *Вольнь*. – 1896. – №155, 14 июля. – С.3

⁷⁸ *Вольнь*. – 1900. – №34, 12 февраля.

⁷⁹ *Обзор деятельности Волынской Земской Управы за 1904-11 гг.* – Житомир: Електрич. типом. товарищества «Н.А.Бродович», 1911. – С. 8.

⁸⁰ *Доповіді Волинському земському зібранню III-ї чергової сесії по училищному відділу.* [1913 р.]. – ДАЖО. – Ф. 183. – Оп. 1. – Спр.1044. – Арк. 1.

дорослих, простора зала для народних читань та спільних зібрань, кінематограф та ін.). Вони відіграли суттєву роль у розвитку культури, просвітництва серед дорослого загалу. Народні будинки організовувалися лише за активної участі з боку сільських общин та громадських організацій. Якщо земське зібрання погоджувалося із громадською думкою про підняття культурного рівня населення, про невідкладне проведення позашкільних просвітницьких заходів, то його члени мали подати клопотання до губернського зібрання, у якому потрібно було:

а) вказати, які із форм сприяння позашкільній освіті є найдоцільнішими;

б) доручити губернській управі подати до наступного річного з'їзду план проведення за кошти губернського земства позашкільних просвітницьких заходів⁸¹.

Зокрема, на засіданні товариства лікарів, яке відбулося 5-го травня 1896 року в залі міської думи, була прочитана доповідь лікаря Е. Рудницького про рентгенівські промені з демонстрацією досліду. По закінченні доповіді багато з присутніх висунули пропозицію щодо повторного читання, але у більш доступній формі та для більшої аудиторії⁸².

Таку лекцію було організовано 1 квітня 1897 року в залі шляхетного зібрання. Потрібно відзначити, що слухачів зібралось багато, і вони проявили велику зацікавленість. До доповідача, лікаря Е. Рудницького, було поставлено цілу низку запитань, і з цієї причини лекція закінчилась аж о 23 годині⁸³.

Члени товариства лікарів провели ряд інших читань, лекцій. У кінці 1897 року було прочитано серію науково-популярних лекцій на різноманітну тематику: «Про воду», «Про повітря», «Про успіхи хірургії у XIX ст.», «Про грудне та штучне годування дитини», «Звичка та її значення у справі виховання», «Невростенія» та багато ін.⁸⁴ Лекції читалися лікарями (Рудницьким, Доманевським, Стратевським, Скрамановським, Полонським) та іншими визначними діячами губернського міста.

Значна роль у розвитку культурного рівня дорослого населення Волинської губернії належить Житомирському драматичному товариству. Свою діяльність зазначене товариство розпочало у 1882 році й успішно діяло до 1891 року. Протягом 1891-1892 рр., знявши антрепризу міського театру для безкоштовного відвідування простим людом багатьох вистав театрального сезону, керівництво товариства витратило всі кошти, а тому до 1896 року воно майже не працювало.

Проте 16-го березня 1896 року відбулося чергове засідання Житомирського драматичного товариства. Обравши нове правління, до складу якого ввійшли В. Синегуб (голова), М. Конацький (директор-розпорядник), І. Янкевич (директор-бібліотекар), В. Михайлович (директор-режисер), Я. Лященко (скарбник), воно розпочало свою роботу⁸⁵.

Для відзначення святкування днів святої Коронації товариством було прийняте рішення поставити безкоштовно два спектаклі («Параша Сибірячка», драма Польового та «Життя за царя, або дідусь Сусанін», драматична вистава у 5 діях)⁸⁶.

Окрім цього, драматичне товариство тісно співпрацювало з іншими громадськими організаціями. При проведенні спектаклів частину безкоштовних квитків було передано для народної читальні. Завідуюча читальнею М. Масюкевич розподілила їх між тими відвідувачами, котрі жодного разу не були в театрі. Після перегляду відповідного спектаклю відвідувачі народної читальні разом із завідуючою проводили жваву дискусію, у якій намагалися дати естетичну оцінку гри артистів⁸⁷.

Отже, до основних напрямів діяльності громадських товариств ми відносимо: відкриття та організацію діяльності початкових та недільних навчальних закладів; організацію народних читань, лекцій, театрів, концертів, вистав; відкриття народних будинків, пересувних музеїв наочних посібників, педагогічних музеїв, виставок; відкриття книжкових складів, забезпечення книгами

⁸¹ Там само. – Арк.1-9.

⁸² *Волянсь.* – 1896. – №102, 8 мая. – С.3.

⁸³ *Волянсь.* – 1897. – №74, 3 апреля. – С.2. *Волянсь.* – 1897. – №75, 5 апреля. – С.3.

⁸⁴ *Волянсь.* – 1897. – №52, 7 марта. – С.2. *Волянсь.* – 1897. – №69, 28 марта. – С.2. *Волянсь.* – 1897. – №71, 30 марта. – С.2. *Волянсь.* – 1897. – №73, 2 апреля. – С.3.

⁸⁵ *Волянсь.* – 1896. – №65, 19 марта. – С.2.

⁸⁶ *Волянсь.* – 1896. – №78, 5 апреля. – С.3.

⁸⁷ *Волянсь.* – 1897. – №32, 8 февраля. – С.2.

народних бібліотек, читалень та різних типів шкіл. Усе це сприяло морально-етичному, культурному та духовному зростанню нації.

15.3. Культурницька діяльність представників громадських товариств Волині

Волинська земля впродовж XIX століття породила цілу плеяду визначних представників не лише місцевої, а й світової культури. Більшість із них, не зважаючи на основний фах, були водночас подвижниками освіти й зробили чималий вклад в освітянську справу простого народу.

На Волині було чимало меценатів серед місцевих поміщиків, котрі вкладали свої кошти в освітянську сферу. Одним із них був поміщик села Усолуси Житомирського повіту А. Родзевич, який у 1908 році на власний кошт спорудив будинок для церковнопарафіяльної школи в селі Усолуси. Заради цього він спеціально облаштував невелику цегельню для випалювання цегли. У східній частині села виріс двоповерховий, цегляний, за формою т-подібний, тинькований будинок (вікна великі, прямокутні, дах двосхилий, вкритий шифером. Мав 25 навчальних приміщень, три виходи, на II-й поверх ведуть гранітні східці. Загальна корисна площа 820 квадратних метри). Будинок вийшов красивий, міцний, який уже майже сто років слугує головному своєму призначенню.

Крім школи, А. Родзевич на власні кошти одночасно збудував у селі дерев'яну церкву, допоміжні приміщення для школи і будинок для вчителів. Також передав у довічне користування школі 3,3 десятини землі та 136,5 десятин для здачі в оренду до 1920 року. До наших днів збереглися школа і будинок для вчителів.

1-го вересня 1909 року в будинку розпочалися заняття двокласної церковнопарафіяльної школи. За парти сіли 20 хлопчиків з усієї округи, серед яких були четверо з села Усолуси. Через два роки кількість учнів зросла до 63-х, серед яких з'явилося 4 дівчаток, а з 1915 року школа стала світською, де навчалося 113 дітей заможних селян⁸⁸.

У різні часи будинок належав різним господарям. Нині в колишньому будинку церковнопарафіяльної школи знаходиться ЗОШ I – III ступеня.

У північній частині села Дениші Житомирського повіту в 1898 році на кошти місцевого поміщика М. Дуриліна був збудований будинок двокласної церковнопарафіяльної школи. Це була двоповерхова будівля, перший поверх цегляний на кам'яному фундаменті, другий дерев'яний з 11 вікнами на фасаді (вікна великі на 8 шибок). Двосхилий дах під залізною покрівлею. Сходи, що вели на другий поверх – чавунні, виготовлені Денишівським чавуноливарним заводом. Будинок спеціально зводився для двокласної церковнопарафіяльної школи. Були також побудовані лазня, комори, корівник, повітка, льох, приміщення для проживання 45 учнів із далеких сіл. Школа мала власну пасіку. У 1905 році під час пожежі згорів другий поверх, який був відбудований із цегли. У такому вигляді будинок зберігся до наших днів.

Заняття у школі розпочалися 23 вересня 1898 року. Навчалося 45 учнів, які попередньо закінчили церковнопарафіяльні школи, 15 з них отримували стипендію М. Дуриліна. У школі заборонялося бити учнів, тягати за вуха, ображати лайкою. Навчання тривало п'ять років. Випускникам школи надавалося право працювати вчителями “шкіл грамоти”, а після одного року практики вони складали іспити на звання вчителя однокласної церковнопарафіяльної школи⁸⁹.

Одним із кращих учнів школи був уродженець села Дениші Бондарчук В. (1905-1993), який навчався в школі у 1911-1921 рр. – майбутній видатний геолог, академік, ректор Київського державного університету ім. Т. Шевченка, засновник і директор, впродовж багатьох років, Інституту геології Академії наук України. У 1997 році постановою Кабінету Міністрів України Денишівській загальноосвітній школі I – III ступеня присвоєно ім'я В. Бондарчука, а на фасаді школи, де він вчився, закріплена меморіальна дошка з чорного граніту з присвяченим написом.

Статський радник О. Терещенко щороку, в 90-х роках XIX століття, субсидював вісім шкіл у Житомирському повіті. На кошти графа Р.І. Босаліні у 1905 році була відкрита нова школа у селі Довгому Володимир-Волинського повіту. Відомими благодійниками в Острозькому повіті були

⁸⁸ *Клірові* відомості Житомирського повіту [1909 р.]. – ДАЖО. – Ф. 1. – Оп. 73. – Спр. 127. – Арк. 710-712.

⁸⁹ *Відомості* про склад та кількість учнів Житомирського повіту. – ДАЖО. – Ф. 147. – Оп. 1. – Спр. 62-а. – Арк. 24, 26, 27, 198, 204, 208.

князь С. Четвертинський і поміщик села Тудорова В. Ясенський; у Старокостянтинівському повіті Н. Плачковська подарувала Новоставецькій двокласній школі 5 десятин землі. У Кременецькому повіті С. Лобновська надала Малоандрушівській церковнопарафіяльній школі три тисячі рублів, проценти з яких використовувалися на утримання школи; а землевласник О. Янченко щорічно перераховував на Голибиську церковнопарафіяльну школу по 60 рублів⁹⁰.

Варто підкреслити той факт, що до меценатства у сфері освіти долучалися не лише багаті поміщики, а й інтелігенція. Так народний учитель А. Бакун (учителював у містах Сімферополі та Феодосії) усі свої заощадження (10 тис. руб.) пожертвував на влаштування у містечку Любарі Волинської губернії (його батьківщині) училища. Тривалий час А. Бакун працював учителем у школах Волині⁹¹.

22 жовтня 1900 р. у селі Великі Коровинці, у маєтку Ф.А. Терещенка, відбулося освячення нової будівлі училища. Розпорядження та турботи про побудову взяв на себе управляючий маєтком І. Азаров. Завдяки його праці та матеріальній підтримці селян протягом літа було збудоване училище, котре відповідало усім вимогам гігієни. Для вчительки була збудована гарна квартира. Після освячення училища з промовами про користь освіти та запрошенням присилати дітей до школи виступили місцевий священик та світський посередник⁹².

Як зазначалося вище, незайнятість дітей влітку не могла не хвилювати громадськість Волині. Адже діти у літній період були залишені напризволяще. Тому з ініціативи І. Хрякова (директора Дитятківської паперової фабрики) для дітей робітників при місцевому парафіяльному училищі Міністерства народної освіти були відкриті літні трудові загони з впорядкування училищного саду. Для цього було виділено велику площу землі. Метою ж влаштування таких загонів була зайнятість дітей.

Крім того, учні, влаштовуючи сад, мали змогу навчатися садівництву, оволодівати знаннями з городництва та зоології. Завдячуючи голові фабричної адміністрації та директору фабрики, Дитятківська школа мала всі необхідні навчальні матеріали, також у школі було електричне освітлення. Крім того, з ініціативи І. Хрякова планувалося з вересня 1896 року відкрити вечірні класи для дорослих. Для заохочення до навчання дітей випускників школи влаштовували на роботу з кращою платнею⁹³.

Наприкінці ХІХ ст. досить популярними були з'їзди вчителів з метою обміну досвідом роботи. Ці зібрання мали як імперський масштаб, так і губернський та повітовий. Учителям повітових з'їздів, котрі виявляли гарні педагогічні знання, пропонувалася посада старшого вчителя або завідуючого двокласним училищем. Часто фінансували проведення таких зібрань багаті поміщики. Для проведення з'їзду вчителів церковнопарафіяльних шкіл Житомирського повіту в 1896 році було обрано село Дениші, тому що місцевий поміщик М. Дурилін забезпечив приміщенням і за власний рахунок – утримання вчителів⁹⁴.

Одними з найвідоміших і, напевно, найбагатших меценатів та колекціонерів творів мистецтва була родина баронів де Шодуар. У родинному палаці, в містечку Івниця Житомирського повіту Волинської губернії, розташовувалося музейне зібрання, портретна галерея, цінна бібліотека (яка нараховувала понад 30 тис. томів), одна з найбільших у Європі нумізматичних колекцій⁹⁵.

Останній із представників роду де Шодуар і власник фамільного зібрання І. де Шодуар (1859-1919) – хімік, колекціонер, бібліофіл, меценат, розуміючи велике історико-культурне значення фамільної колекції, намагався зробити її доступною для громадськості й наукових досліджень. На початку ХХ століття він розпочав будівництво палацу в місті Житомирі, куди і перевіз у 1903 році бібліотеку, картинну галерею, колекції. Біля свого Житомирського палацу І. де Шодуар розбив великий парк, у якому зібрав колекцію дерев з різних кліматичних зон. У його величезній оранжереї

⁹⁰ Єршова Л. Історичні та соціальні умови розвитку церковної освіти на Волині / Людмила Єршова // Волинь-Житомирщина. – №1. – С. 69.

⁹¹ Волинь. – 1901. – №153, 13 июля. – С.2.

⁹² Волинь. – 1900. – №203, 16 сентября.

⁹³ Волинь. – 1896. – №168, 31 июля. – С.3-4.

⁹⁴ Волинь. – 1896. – №163, 25 июля. – С.2.

⁹⁵ Піскова Є. Роль приватної ініціативи у розвитку українського музейництва кінця ХІХ – поч. ХХ ст. / Є.Піскова // З історії колекціонування в Україні: тези Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої збирацькій діяльності баронів де Шодуар. – Житомир, 1994. – С. 6-8.

знаходилися найекзотичніші рослини, що цвіли та плодоносили протягом усього року. Велика кількість біломармурових скульптур прикрашали парк (нині цей парк носить ім'я Ю.Гагаріна).

Барон І. де Шодуар був людиною, яка багато зробила для розквіту Житомира, підтримувала найрізноманітніші культурно-освітні акції. На його значні благодійні внески існували наукові, просвітні, культурні, церковні, спортивні установи й товариства. Для становлення й розвитку в Житомирі музейної справи великого значення набула підтримка І. де Шодуаром музею Волинського єпархіального давньосховища та Товариства дослідників Волині. Він був одним із засновників жіночого професійного училища. Барон І. де Шодуар дуже любив тварин і за заповітом передав товариству захисту тварин половину своєї колекції творів мистецтв⁹⁶.

Доречно зазначити, що І. де Шодуар тривалий час був головою відділу російського товариства захисту тварин. Членами цього товариства були розроблені «Правила для захисту тварин від жорстокого поводження». Причому ці «Правила...» були затверджені міською думою як обов'язкові до виконання та надруковані у пресі, а також розповсюджувалися членами товариства серед народу. Крім «Правил...», були вироблені граничні вантажі для коней (30 пудів при добрій дорозі та до 20 пудів – при поганій на 1 коня). Зауважимо, що робота товариства не обмежувалася лише виробленням правил та норм поведінки з тваринами.

За звітний період, з 1895 по 1896 роки, товариством було також проведено ряд рейдів, результатом яких стало складення 38 актів та притягнення до відповідальності, через суд, 42 господарів, котрі жорстоко поводилися з тваринами. Причому міра покарання накладалася у вигляді штрафу від 50 коп. до 10 руб.⁹⁷.

Заслугує окремої уваги та поваги також діяльність барона Федора (Теодора) Штейнгеля. Народився він 9 грудня 1870 року в родині інженера, статського радника Рудольфа Васильовича Штейнгеля, вихідця з Остзейського краю Німеччини. Восьмирічним Федір разом із батьками прибув у село Городок (неподалік м. Рівне) в маєток, який придбав барон. Мати Федора була україркою і мала великий вплив на формування світогляду сина. Позитивний вплив на хлопця мало й українське середовище в Городку, де барон проживав кожне літо. Лише пізньої осені родина від'їздила до міста Києва (де сім'ї належало кілька будинків). У 1890-ті роки Федір навчався на природничому відділенні фізико-математичного факультету Варшавського університету, після закінчення якого він співпрацював з цілим рядом закладів та організацій. Зокрема, Ф. Штейнгель був заступником голови Київського наукового товариства (голова М. Грушевський), активно співпрацював із ученими Київського університету св. Володимира та співробітниками Музею старожитностей і мистецтв у Києві і т.д.⁹⁸.

У 1906 році барон Ф. Штейнгель був обраний депутатом першої державної думи Росії. На початку 1908 року він став членом товариства українських поступовців, до складу якого входили М. Грушевський, В. Винниченко, Д. Дорошенко. У 1917 році очолював Київський виконавчий комітет, був обраний до президії Українського національного конгресу.

Згодом він працював на посаді Генерального секретаря (міністра) торгівлі і промисловості Української Народної Республіки. У 1918 році був послом України (УНР) в Берліні. У 1922 році повернувся в Городок. Після приходу Червоної Армії, у вересні 1939 року, радянська влада конфіскувала всі землі та майно барона, а його самого у січні 1940 року було депортовано до Німеччини. Помер Ф. Штейнгель 11 лютого 1946 року у великій нужді.

Варто відзначити, що барон опікувався соціально-культурною сферою місцевого селянства. Так у містечку Городок у 1894 році він на власні кошти збудував та утримував лікарню, яка обслуговувала до 100 пацієнтів. Прикладом турботи про місцеве населення може слугувати те, що в період перебування «летучого загону» лікарів-окулістів попечительства імператриці Марії Олександрівни у Волинській губернії було обрано містечко Городок з тієї причини, що тут була найкраща лікарня. Так як великій кількості хворих необхідно було декілька днів чекати у черзі, за

⁹⁶ Дідківська О. Барони де Шодуар – видатні меценати Житомирщини / О.Дідківська, Г.Момот // Вісник Житомирського інженерно-технологічного інституту. – 2001. – №11. – С. 64-68.

⁹⁷ *Волинь*. – 1897. – №19, 24 янв. – С.2-3.

⁹⁸ Бухало В.Г. Музей барона Штейнгеля / В.Г. Бухало // Наукові записки. 100-річчю музейної справи на Рівненщині присвячується. – Рівне, 1996. – Вип.1. – С. 11-16.

розпорядженням барона Ф. Штейнгеля було побудовано накриття і місця для ночівлі та відпочинку, а також забезпечено харчуванням хворих. Звісно, всі витрати він провів за власні кошти.

У 1895 році барон побудував школу, де діти селян мали змогу отримати безкоштовну освіту. Важливим є той факт, що учні школи безкоштовно забезпечувалися підручниками, зошитами, приладдям та гарячою їжею⁹⁹. Муроване двоповерхове приміщення школи збереглося до сьогодні, і там навчаються учні ЗОШ.

Заслугує на увагу й розбудова музейної справи на Волині завдяки діяльності барона Ф. Штейнгеля. Співчуваючи створення якнайбільшої кількості так званих обласних музеїв, він завжди вважав, що їх у Росії недостатньо.

«Проживаючи постійно на Волині та цікавлячись найбільше цим краєм, я прийшов до висновку, що хоча багато зібрано, багато вже зроблено різними особами для вивчення нашого краю, та весь цей матеріал так розкиданий, що користуватися ним майже не можливо. Об'єднати все це, зібрати окремі предмети, котрі відносяться до історії Волині, значно доповнити все, чого ще мало або й взагалі не розроблене, міг би лише обласний музей Волинської губернії. Такого у нас на Волині ще до цих пір немає, і тому я вирішив покласти йому початок», – зазначав Ф. Штейнгель¹⁰⁰.

Для влаштування музею у селі Городок Рівненського повіту був запрошений М. Біляшевський (пізніше відомий український археолог, етнограф, мистецтвознавець, академік АН України, директор Київського історичного музею), котрий розробив структурний план музею. Цей заклад діяв за широкою програмою і поділявся на такі відділи: природничий, географічний, антропологічний, археологічний, етнографічний та бібліотеку. Вже за перший рік діяльності у природничому відділі музею було зібрано багато матеріалів з етнології (збирали барон Ф. Штейнгель, граф Б. Толстой – у Рівненському повіті, Д. Мошков – у Заславському повіті); покладено було початок колекціям плазунів та земноводних (Рівненського повіту), гербарію (зібраного Ю.В. Мошковым у Заславському повіті); також засновано було колекції з мінералогії та палеонтології. У географічному відділі знаходилося 354 екземпляри, серед яких негативів та фотографій – 283¹⁰¹.

У липні-серпні 1897 року М. Біляшевським та бароном Ф. Штейнгелем були проведені розкопки курганів чотирьох могильників Рівненського повіту. Результатом праці стало 16 знайдених предметів, датованих VII – IX ст. (ці експонати були віднесені до антропологічного відділу). В археологічному відділі нараховувалося 103 предмети: доісторичні – 12, язичницького слов'янського віку – 28, історичного часу – 13, архітектурних пам'ятників – 28, монет – 28, медаль – 1. До етнографічного відділу, крім предметів народного побуту, входили також і твори народної словесності, всього 252. Бібліотека ж за перший рік існування поповнилась на 179 примірників¹⁰².

Підкреслимо, що всі витрати на влаштування, утримання, діяльність та поповнення колекцій музею взяв на себе барон Ф. Штейнгель.

Про важливість роботи музею, духовну цінність його матеріалів свідчить той факт, що велика кількість науковців того часу використовувала дані музею для своєї дослідницької роботи. Так член-співробітник геологічного комітету П. Тутковський при складанні 16-го листа загальної десятиверстої карти європейської Росії користувався фондами бібліотеки; етнограф В. Мошков користувався зібраним матеріалом з духовної та матеріальної етнографії для друку своєї праці з етнографії Волині; І. Абрамов використовував знімки з негативів музею для друкування статей на історичну тему та ін.¹⁰³.

Робота музею продовжувалася до початку першої світової війни. У зв'язку з наближенням лінії фронту експонати з Городецького музею були в 1905 році евакуйовані до брата Ф. Штейнгеля, у хутір Туішхо, що поблизу Туапсе, де вони пропали, коли брата було вбито, а хутір спалено. Величезна бібліотека з музею потрапила до Києва, де в 1919 році її мали передати до книгозбірні

⁹⁹ Arnd Nikolaus. Wolhynien: die Deutschen im Verlaufe der fahrhunderte / Nikolaus Arnd. – Wiirzburg: Kraft, 1994. – S.96.

¹⁰⁰ Отчет Городецкого музея Волынской губернии барона Ф.Р. Штейнгель за I-й год с 25 ноября 1896 по 25 ноября 1897 гг. – Варшава, 1898. – С.1-2.

¹⁰¹ Там само. – С.3-4.

¹⁰² Там само. – С.15,17,28.

¹⁰³ Отчет Городецкого музея Волынской губернии барона Ф.Р. Штейнгель с 25 ноября 1898 по 25 ноября 1904 гг. – Киев, 1905. – С.10.

університету св. Володимира, а потім у Всенародну бібліотеку України. Але, як зазначають науковці, у 1920 році вона знаходилася в будинку готелю «Паласт». Куди вона зникла, ніхто не зміг поки ще встановити¹⁰⁴.

Ще у 60-х роках XIX століття досить відомою на Волині була друкарня І. Бакста. У 1861 році вийшла з друку книга «Первоначальные наставления в русском языке»¹⁰⁵. Видання цього навчального посібника мало важливе значення, хоча й викликало ряд критичних зауважень з боку вчителів. Критикувалися порядок викладення матеріалу (букви вивчалися згідно з порядком абетки), дрібний, хоч і чіткий шрифт, зміст статей для читання та переказу, вірші для розвитку пам'яті. У надрукованих творах не були вказані автори, зустрічалися орфографічні помилки, недоліки у змісті молитов тощо. Викладач Житомирського рабинського училища І. Бакст, розуміючи значення букваря для початкового навчання, часто дарував його різним навчальним закладам. У 1861 році він передав 10 примірників книги недільній і святковій школі при хорі Волинського єпископа¹⁰⁶.

Потрібно зазначити, що наприкінці XIX – початку XX ст. в Житомирі функціонувало 16 друкарень, власниками 13 з них були євреї: М. Катерберг, М. Дененман, М. Розенблат, Й. Блох, У. Ротенберг. Літературу, надруковану ними, продавали у 91 книжковому магазині й крамницях Волинської губернії. Використовуючи свої друкарні, наприкінці XIX ст. євреї Волині були досить добре забезпечені навчальною й іншою літературою. У Житомирі почали випускати щорічну «Пам'ятну книжку для євреїв» російською мовою, в якій містилися офіційні повідомлення, відомості з історії, культури, релігії, статистичні матеріали цього народу¹⁰⁷.

Значну допомогу єврейській громаді у піднесенні її освітнього й культурного рівня надавали бібліотеки. На початку XIX ст. вони працювали при благодійних товариствах, молитовних будинках і, в основному, мали єврейську релігійну літературу. З 1866 року частина єврейських громадян відвідувала Житомирську російську публічну бібліотеку, яка мала багатий книжковий фонд. Проте у ній майже не було літератури на єврейську тематику, не виписувались єврейські періодичні видання. Дорого коштувало й обслуговування. У 1873 році бібліотеку відвідали 3681 євреїв з 9112 відвідувачів (учні Житомирського рабинського училища відвідали бібліотеку 3363 разів).

Особливо варто відзначити у цьому зв'язку діяльність продавця книг Г. Скоморовського. Щомісячна плата за читання книг на івриті становила 40 коп., а за періодику – 20-30 коп. За вільне необмежене користування його бібліотекою читачі платили щомісячно 20 крб. Це було дорого для більшості євреїв міста Житомира. Про проблеми із забезпеченням періодикою писала «Недельная хроника Восхода»: «Єврейські видання в Житомирі отримують у дуже обмеженій кількості. Виписують у нас газети, в більшості, багаті, але читати хочеться багатьом. І ось кожний ранок квартира єврейського розповсюджувача кореспонденцій буквально потрапляє в облогу кількох десятків євреїв всякого віку і статі, бажаючих друкованого слова, які накидаються на всякий свіжий друкований орган, як на який-небудь скарб¹⁰⁸».

З подання молоді єврейської громади міста Житомира у 1882 році вийшла пропозиція створити громадську бібліотеку. Збирали гроші, книги й періодичні видання. Більшість літератури було подаровано рабином Житомира І. Кулішером. У фонді бібліотеки нараховувалося майже 200 книг з іудаїзму на івриті, велика кількість літератури була російською та німецькою мовами¹⁰⁹.

Потрібно вказати, що тогочасна діяльність значної кількості єврейських приватних навчальних закладів потребувала забезпечення учнів навчальними підручниками, посібниками і літературою, в першу чергу, виданої російською мовою. З приводу цього І. Кулішер вніс пропозицію Петербурзькому товариству поширення освіти серед євреїв про створення бібліотеки для учнів приватних училищ Житомира (товариство надіслало 97 книг з видань, які були допущені

¹⁰⁴ Пономарьова Т.О. З історії формування музейної справи / Т.О. Пономарьова // Українська культура: минуле, сучасне та шляхи розвитку. Наукові записки Рівненського державного інституту культури. – К., 1997. – Вип. II. – С. 103-110.

¹⁰⁵ *Волинские губернские ведомости*. – 1861. – №46. – С.1.

¹⁰⁶ *Волинские губернские ведомости*. – 1861. – №49. – С.1.

¹⁰⁷ *Памятная книжка для евреев на 5655 год от сотворения мира* (с 19 сентября 1894 г. до сентября 1895 г.). – Житомир, 1894. – 170 с.

¹⁰⁸ *Недельная хроника Восхода*. – 1883. – №33. – С.2.

¹⁰⁹ Там само. – С.3.

до використання в народних училищах, а сам ініціатор справи пожертвував 30 екземплярів)¹¹⁰.

Серед відомих просвітителів України, і Волині зокрема, гідне місце посідала Ольга Петрівна Драгоманова-Косач, більш відома під літературним псевдонімом як Олена Пчілка (1849-1930). Провідними напрямками у її роботі були: наукова фольклорно-педагогічна робота, літературна і видавнича діяльність, участь у культурно-просвітницьких товариствах, боротьба за освіту й становище жінки в суспільстві.

Вона залишила яскравий слід у дослідженні культурно-мистецького життя Волинського краю. Проживаючи на Волині, вона займалася етнографічними дослідженнями, вивчала побут Волинських сіл, народні орнаменти, про що свідчить збірник «Український орнамент», виданий у 1876 році, а також «Українські узори» (1912, 1927)¹¹¹.

Активно працювала Олена Пчілка і в культурно-просвітницьких товариствах, зокрема була членом Київського Літературно-артистичного (1895-1905), Київського Українського Клубу (1908-1912), гуртка «Плеяда» (1889-1900), товариства «Боян» (1903-1905), київської (1906-1910) і гадяцької (1917-1919) «Просвіт», Гуртка українознавства гадяцької української шкільної молоді (1917-1919). Письменниця працювала в різних комісіях, що існували при товариствах: етнографічних, літературних, лекційних, театральних, видавничих та ін.¹¹²

Як досвідчений етнограф і фольклорист, вона прилучила до скарбниці народної творчості своїх дітей, вчила їх із пошаною ставитися до народних традицій. Саме дякуючи матері, її донька, Леся Українка, надто сильно полюбила свій край і займалася дослідженням його фольклору та етнографії. Через багато років вона видрукувала свої етнографічні матеріали у львівському журналі «Життя і слово» (1894 рік), де були переважно представлені купальські пісні та описи обрядового свята Купала. Почуті в дитинстві пісні, казки, різні повір'я, звичаї були вміщені у виданому в 1903 році збірнику «Дитячі ігри, пісні і казки з Ковельщини, Лугинщини і Звягельщини (на Волині)»¹¹³.

Важливо підкреслити, що історію, народний побут, звичаї, фольклор, релігію, діалекти Волині вивчав учений, професор, педагог, історик, богослов – І. Огієнко. Він опрацював унікальні архіви XVIII – XIX ст. Воскресенської та Вознесенської церков рідного містечка Брусилів (див.: «Брусилівська Свято-Воскресенська замкова церква: Історичний нарис» та «Брусилівське церковне братство та його культурно-просвітницька діяльність»)¹¹⁴.

На прохання жителів Брусилова про відкриття вищого початкового училища І. Огієнко відгукується з повагою, оскільки й сам мріяв ще в ранній юності про такий заклад.

Він, передовсім, зібрав понад тисячу підписів мешканців міста Брусилова та із всієї округи на підтримку цього клопотання. Обійшов також немало урядових кабінетів у Києві, поки нарешті не отримав на руки дозволу про відкриття цього закладу. Майже рік молодий доцент-стажист Київського університету Св. Володимира займався пошуком коштів для викупу відповідного приміщення та трьох десятин землі у містечку Брусиліві, а також підбором майбутніх учителів із різних дисциплін для цієї установи.

На початку жовтня 1916 року в містечку Брусиліві, на головному міському майдані, відбулося велике дійство, яке розпочалося молебнем і освяченням (з відкриттям) нового навчального закладу. Почесним куратором Брусилівського вищого початкового училища обрали І. Огієнка¹¹⁵.

Загалом подвижництво і жертвність були притаманні вченому-гуманісту і в подальші роки його життя. Доречно відзначити, що у 1951-1972 рр. І. Огієнко був обраний почесним Головою Ради товариства «Волинь» та інституту дослідів Волині у Вінніпезі (Канада), який став визначним центром вивчення та популяризації історії та культури Волині.

Організатором заснування Товариства дослідників Волині й активним членом етнографічної секції був В. Кравченко (1862-1945). Так на засіданні у січні 1901 року він прочитав реферат «Про

¹¹⁰ *Волинь*. – 1897. – №68, 27 марта. – С.2.

¹¹¹ *Українська Радянська енциклопедія*. В XII тт. – К., 1980. – С. 9,204.

¹¹² *Новаківська Л.В.* Просвітницька діяльність і педагогічні погляди Олени Пчілки : автореф. дис... канд. пед. наук.: 13.00.01 / Л.В. Новаківська. – Умань, 1999. – С.7-8.

¹¹³ *Українка Леся*. Купала на Волині / Леся Українка // *Зібрання творів*. – К., 1977. – Т. 9. – С.9-10.

¹¹⁴ *Огієнко І.* Брусилівська Свято-Воскресенська замкова церква: истор. очерк / И.Огиенко. – К., 1914. – С.53.

¹¹⁵ *Тимошик М.* «Лишусь навіки з чужиною ...» Митрополит Іларіон (Іван Огієнко) і українське відродження / М.Тимошик. – Вінніпег-Київ, 2000. – С. 51-52.

способи збирання етнографічних матеріалів. Із спостережень дослідника». У листопаді того ж року він виступив з новою темою «Народне весілля в Курозвонах Острозького повіту Волинської губернії». Була прийнята постанова про видання цієї праці, й наступного року вона вийшла у світ¹¹⁶.

Дослідником було зібрано багато колядок, а тому етнографічна секція вирішила видати окремих том цього жанру народної пісенності. Матеріали, зібрані В. Кравченком, були розміщені у двох томах «Труды Общества Исследователей Волины»¹¹⁷. Значна частина виданого у 1914 році матеріалу була зібрана В. Кравченком раніше.

У Товариства дослідників Волині бракувало коштів на видання. Та у вирішенні питання друкування етнографічних матеріалів, зібраних В. Кравченком, допомогла Імператорська Академія Наук, яка вирішила надати матеріальну підтримку в сумі 400 крб.

В. Кравченко розумів, що зміни умов життя швидко і непомітно змінювали побут і мораль народу, спричиняли до зникнення таких фольклорних творів, у яких були відображені глибокі старожитності й самобутності, а також особливості старовинних волинсько-поліських говорів. Усе це спонукало дослідника безупинно збирати зразки народної творчості. Збирач був змушений враховувати діалектологію, прагнучи, по можливості, точно передавати всі відтінки й особливості звукових з'єднань і своєрідних змін у говорах. Зокрема, під рубрикою «Весілля» самобутньо описані весілля в селі Волинка Соснівського повіту Чернігівської губернії, в селі Шумськ, Троянівської волості Житомирського повіту, в селі Волянщина Горошківської волості Житомирського повіту¹¹⁸.

Отже, на основі аналізу архівних джерел, періодичних видань, відповідної літератури можна виділити наступні напрями культурницької діяльності представників громадських товариств: надання фінансової допомоги збіднілим; фінансування будівництва та утримання церковнопарафіяльних та інших елементарних шкіл; забезпечення фінансування культурно-освітніх закладів для населення (проектування та закладення парку культури та відпочинку, створення картинної галереї, відкриття бібліотек, організація музею старожитностей Волині), а також підготовка наукових видань з етнології, фольклористики та культури волинського населення.

---

¹¹⁶ *Труды* Общества Исследователей Волины. – Житомир: Типо-литография И.Дененмана, 1902. – Т.1. – С.118-150.

¹¹⁷ *Труды* Общества Исследователей Волины. – Житомир: Элект. типограф. И.Дененмана, 1911. – Т.5. – С.127.

¹¹⁸ *Труды* Общества Исследователей Волины. – Житомир: Элект. типограф. И.Дененмана, 1914. – Т.12. – С.149-200.